

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולִיזציה של דעת תורה

הרב שך החל את דרכו בישיבת פוניבז' בשנת 1952, בעקבות הזמנתו של ראש הישיבה ומייסדה הרב יוסף שלמה כהנמן.¹⁷ בתוך זמן קצר הוא התבלט כלמדן מרשים וכמורה מעולה והיה נערץ על רבים מתלמידיו. בסוף שנות החמישים הוא החל להשתתף בישיבות מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל, אך לא בלט בהן. ובכלל, באותם ימים הוא מיעט להתבטא בשאלות ציבוריות, וגם כאשר דיבר – לא היו רבים שהטו לו אוזן. ואולם עם פטירתו של הרב כהנמן ב-1969 נעשה הרב שך לדומיננטי שבין ראשי הישיבה הנותרים ובתוך זמן קצר גם לכולט בקרב המנהיגים הליטאים ולמורה דרכו של עולם הישיבות הליטאי.

ייתכן שאור הזרקורים הופנה אליו לראשונה כמה חודשים לאחר פטירת הרב מפוניבז', כאשר התעוררה פרשת דגל המדינה. הרב שך ביקש לבטל את הנוהג שקבע הרב כהנמן להניף את דגל המדינה מעל גג הישיבה ביום העצמאות. אלמנתו של ראש הישיבה המנוח, שהייתה גם מבעלי המבנה, תבעה בתוקף להמשיך ולקיים נוהג זה. הרב שך נכנע ואף התמיד בנוהג בשנים שלאחר מכן, ועם זה התבלט שמו בציבור החרדי כמי שביטא עמדה אידאולוגית "בהירה", אך השכיל לוותר ויתור פרגמטי. ואולם בראש ובראשונה חב הרב שך את עלייתו לכמה מן העסקנים והעיתונאים הבולטים של אותו דור. הללו ראו בו מנהיג מתאים והכתירו אותו ל"גדול הדור". ייתכן שהם לא שיערו את גודל אחיזתו במושכות, שכן הוא עשה זאת במהירות רבה ובעוצמה חסרת תקדים.

17 יש מקורות הנוקבים בשנת 1951. כאשר לרוב הפרטים הביוגרפיים והציבוריים הסתמכתי על ספרו של משה הורוביץ, הרב שך שהמפתח בידו, ירושלים: כתר, 1989; ועל עבודתו של אליאב טאוב, מנהיגות דתית במערכת הפוליטית – מהנחיה מרוחקת למעורבות פעילה: דרכי ההנהגה של הרבנים שך ויוסף להלכה ולמעשה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, תשס"ד. במידה מועטה ביותר נזקקתי לשני מקורות חרדיים: הרב יואל שוורץ, אחרי מיטתו של מרן הגאון ר' אלעזר מנחם מן שך זצ"ל, ירושלים: דבר, תשס"ב; הרב אשר ברגמן [נכדו של הרב שך], תולדות מרן הרב שך, א, בני ברק: [המו"ל], תשס"ו (כרך זה מגיע עד להצטרפותו של הרב שך לישיבת פוניבז'; הכרך השני טרם ראה אור).

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרליזציה של דעת תורה

כל זמן שהיה הסטייפלר בחיים נהג הרב שך להציג את עצמו כמי שכפוף לו ומקבל את מרותו והתייחס אליו בכבוד רב, אך בפועל ידע כל דרדק בבני ברק כי ראש ישיבת פוניבז' הוא המושך האמיתי בחוטים, ואילו הסטייפלר מאשר כמעט אוטומטית כל החלטה שלו. כאמור, הסטייפלר לא התעניין במיוחד בסוגיות ציבוריות, ונראה שגם לו היה נוח להניח לרב שך להוביל את המהלכים העיקריים בציבור החרדי בתקופה זו. לסטייפלר יוחסה אז האמירה: "הידיים שלו הן הידיים שלי, הפה שלו הוא הפה שלי". סמכותם של שני האישים יחדיו הפכה לבלתי מעורערת בציבור הליטאי, ושניהם נעשו למייצגיה החיים של ה"השקפה" החרדית, שכאמור התפתחה בדרך כלל בבית היוצר הליטאי.

כפי שציינתי לעיל, בציבור הליטאי התבלט בתקופות שונות מנהיג רוחני שנתפס כ"גדול הדור", ורבים סרו למשמעתו, ואולם מנהיגותם של "גדולים" אלה הייתה מאופקת הרבה יותר מזו של הרב שך בכמה היבטים: ראשית, רובם ככולם נהגו כבוד באדמו"רים החסידים, וגם אם הייתה להם ביקורת רעיונית על החסידות, הם נשמרו היטב שלא ללכות מחדש את אש המחלוקת בין חסידים למתנגדים; שנית, גם בתוך המחנה הליטאי עצמו הכירו גדולי הדור בזכותם של "גדולים" אחרים לפעול ולהורות שלא על פי דרכם, וגם אם שאפו לכך שעמדתם תנצח (ואף הצליחו בכך) – לרוב הם נזהרו שלא להוציא את בעלי העמדות האחרות ממתחם הלגיטימיות של היהדות החרדית המרכזית;¹⁸ ושלישית, הם מעולם לא נקטו אמצעים קיצוניים כל אימת שדעתם לא התקבלה ולא פילגו את מוסדותיה וארגוניה ה"אקומניים" של היהדות החרדית המרכזית.¹⁹ גם בתקופתו של החזון איש – שהוא כאמור הדוגמה המובהקת לגדול דור אחד מרכזי בעל כריזמה יוצאת דופן – לא טענו נאמניו מעולם כי חובה על הכול להיכנע לו, והוא מעולם

18 מי שיכול להיחשב חריג לכלל זה הוא ר' אלחנן וסרמן, שראה רק את עמדתו שלו כדעת תורה האמיתית, אך הוא לא הגיע לעמדת השפעה של ממש ונחשב לחריג בצמרת הליטאית. הרב שך הושפע מאוד מכתביו של "גדול" זה.

19 המונח "יהדות חרדית מרכזית" מתייחס לזרם המרכזי של היהדות החרדית המזוהה פוליטית עם אגודת ישראל ושלוחותיה ועומד בניגוד ליהדות החרדית המתונה, שהייתה מזוהה במשך שנים רבות עם פועלי אגודת ישראל (פא"י), מצד אחד, ובניגוד ליהדות החרדית הרדיקלית המזוהה עם חוגי חסידות סאטמאר, "העדה החרדית" לפלגותיה, נטורי קרתא ועוד, מצד שני. את החלתו של המונח "אקומני" (הנוצרי במקורו) על מגמות ההאחדה בציבור החרדי נטלתי ממחקריו של מנחם פרידמן.

לא עורר מחלוקת עם אידאולוגיות חרדיות מתחרות. אדרבה, אף שהיה "מתנגד" מובהק ושלל את החסידות, הוא נהג לפנות אל אדמו"רים חסידים בלשון ריצוי ופיוס ולא ביקש מעולם לפגוע בסמכותם או בעצמאותם;²⁰ את ביקורתו כלפי תנועת המוסר (שבהמשך ארחיב עליה מעט) כתב למגירה²¹ או השמיע בשיחות פרטיות;²² גם כאשר גדולי תורה חרדים גילו נטיות פרו-ציוניות מדי לטעמו, הוא נשמר שלא לנסות להניאם מכך ובוודאי שלא לפגוע בסמכותם בציבור; בשאלות שונות נהג להשיב תשובות שונות "לפי השואל"; ואף בענייני הבחירות לכנסת נמנע מלהורות הוראה ברורה.²³ רק כלפי עסקנים שהיו אמורים לסור למשמעתו (כגון הרב קלמן כהנא)²⁴ נהג בתקיפות. בשל כך בכל ימי הנהגתם של "גדולים" אלה שמרה אגודת ישראל על לכידותה היחסית (והשברירית), מועצת גדולי התורה שלה המשיכה לתפקד, והעיתון המודיע שימש ביטאונה הבלעדי. כמובן, גם במצב זה לא חסרו סכסוכים ופילוגים, אך בדרך כלל הם לא הובילו לקרע

- 20 ביחסו לחסידות ולחסידים אני דן בספרי: **החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית**, ירושלים: מאגנס (בדפוס).
- 21 הוא כתב אותה בעיקר בחיבורו, "חזון איש על אמונה ובטחון", שפורסם לראשונה בתוך **חזון איש על טהרות**, בני ברק: [חמו"ל], תשט"ז (כשנה לאחר פטירתו של החזון איש), ולאחר מכן כספר נפרד. הספר איננו גמור, אך מתוך ששת פרקי הקיימים שלושה (ב-ד) כוללים ביקורת על תנועת המוסר. חלק מביקורת זו צונזרה והופיעה אצל מ' אבני (עורך), **חזון איש**, ירושלים: מכון פתחי מגדים, תשנ"ו.
- 22 כמכתבו אל ר' שמחה זיסל ברוידא (לימים ראש ישיבת חברון) הוא גוער בו על שהדליף החוצה תוכנה של שיחה כזו וגרם ל"מחלוקת": ר' אברהם ישעיהו קרליץ, **קובץ אגרות חזון איש**, הרב שמואל גריינימן (עורך), ירושלים: ש' גריינימן, תשט"ו, א. קנד. זהות הנמען, הרקע לכתיבת האיגרת, נוסחה (באותו נוסח המופיע ב"קובץ איגרות", למעט שינויי כתיב קלים) ונוסח התשובה של הרב ברוידא מופיעים אצל שמעון מלר, **נסיד ממלכת התורה: מסכת חייו של ר' שמחה זיסל ברוידא**, ירושלים: ש"י מלר, תשס"א, עמ' 210-214.
- 23 בין פלגיו של הציבור החרדי נטושים עד היום חילוקי דעות בשאלת יחסו של החזון איש אל הבחירות לכנסת, בשל ריבוי העדויות הסותרות בעניין. דנתי בכך בעבודת הדוקטור שלי: בנימין בראון, **החזון איש: אמונה, הלכה וחברה בפסקיו הבולטים בארץ ישראל (תרצ"ג-תשי"ד)**, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג, וביתר הרחבה בספרי הזכור לעיל (הערה 20).
- 24 ידועה איגרתו התקיפה אליו: הרב כהן ואח' (לעיל הערה 10), עמ' נב-נג.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרליזציה של דעת תורה

מוסדי, והיהדות החרדית המרכזית שמרה על אחדות בסיסית יחסית. כל זה עתיד להשתנות בהנהגתו של הרב שך.

הרב שך היה אידאולוג חרדי. אף על פי שלא ניסה מעולם לנסח את רעיונותיו כמשנה שיטתית סדורה, הוא ביטא אותם במספר רב של שיחות, נאומים ומכתבים²⁵ המאפשרים לקורא להרכיב מתוכם השקפת עולם מגובשת.²⁶ ביסוד השקפתו עומדת התפיסה שרק המסורת המוכחת, שעמדה במבחן הזמן, היא הראויה לאמון ולא אידאולוגיות מודרניות בנות חלוף המבוססת על שיקול דעת אנושי מוגבל. הרב שך ראה ב"עידן האידאולוגיות" כישלון חרוץ, ואף אבסורד, שהמיט הרג וסבל על מיליונים בשם אידאליים מופשטים שלא הועמדו במבחן ולא נחצבו בכור הניסיון. כוח התורה, שעמד בניסיון של מאות ואלפי שנים, הוא שקיים ומקיים את עם ישראל, והוא שהוכיח את עצמו כשריר ועומד; ואילו כל כוח המבוסס על גורמים ארציים – מדינה, צבא, שטחים – הוא כוח חולף שאין לתת בו אמון. הוא ולזל בכל האידאולוגיות המודרניות כולן, ובכלל זה בציונות ובדמוקרטיה,

25 קבצים שונים של אלה יצאו לאור כבר בימיו ועוד יותר מכך לאחר מותו. הקובץ העיקרי היה ונותר: הרב אלעזר מנחם מן שך, **מכתבים ומאמרים** (א-1), בני ברק: [חמו"ל], תשמ"ח-תשנ"ו. הסדרה יצאה לאור מחדש בדפוס צילום, כנראה בראשית שנות האלפיים. ברוב החלקים דפוס זה הוא אכן צילום של המקור, אך חלק ג נערך מחדש (עם דף השער המקורי וללא כל ציון של השינוי!) והושטמו ממנו כמה דברים – בין השאר ממתקפתו של הרב שך על חב"ד. ההפניות כאן הן, כמובן, לנוסח המקורי, שיצא לאור בתשמ"ח.

26 את השקפתו ניתחתי במאמרי "הרב שך: הערצת הרוח, ביקורת הלאומיות וההכרעות הפוליטיות במדינת ישראל", בתוך: נרי הורוביץ (עורך), **דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון**, תל אביב: עם עובד, תשס"ג, עמ' 278-342. הפסקה המופיעה כאן אינה אלא סיכום קצר ביותר למאמר זה, שכן כאן איני עוסק בהשקפתו האידאולוגית של הרב שך אלא בדרך שבה עיצב את מעמדה של דעת תורה בשלב הרביעי שלה. השקפתו האידאולוגית של הרב שך נותחה גם אצל אבישי בן-חיים, **איש ההשקפה: האידאולוגיה החרדית על פי הרב שך**, ירושלים: מוזיאון – המרכז לחקר דת, חברה ומדינה [חש"ר]. בשולי הדברים ראוי לציין כי מי שנכח בשיחותיו של הרב שך או צפה בסרטם המתעדים אותן לא ימצא בהן תמיד את אותם הניסוחים הברורים העולים מן הטקסטים הכתובים. לשונו על פי רוב בסיסית, שלא לומר עילגת, ותדיר הוא אינו מסיים את המשפטים שהוא מתחיל. נראה שאת הניסוח הבהיר חב הרב שך במידה רבה לתלמידים ולעיתונאים שהעלו אותן על הכתב. עם זאת גופי העמדות הרעיוניות מופיעים גם בשיחותיו הממשיות.

וסבור היה כי רק התורה יכולה להקנות לאדם אושר אמיתי. האידאל הדתי שלו היה האידאל המסורתי של יהדות ליטא – ה"תלמיד חכם". האליטה של תלמידי החכמים, ובעיקר של גדולי התורה, היא זו הרואה למרחוק, מורה לדור את דרכו ומבססת את המשך קיום העם. לדידו, היעד העליון, מבחינת דרכה של היהדות החרדית בזמן הזה, הוא ביסוסו וביצורו של עולם התורה – כלומר הישיבות והכוללים – וערך זה הוא שצריך לקבוע את דרכה של הפוליטיקה החרדית.²⁷ אשר על כן, גם כאשר סבר כי יש לוותר על השטחים תמורת שלום והתנגד לערכים הלאומיים של אלה המסרבים לכך, העדיף לרוב להצטרף לקואליציות של הימין, משום שראה בו בעל ברית נאמן יותר לבניין עולם התורה.

אידאולוגיה זו – שרבים במנהיגות החרדית היו שותפים לה ברמות כאלה או אחרות של אדיקות – נדרשה ליישומים ולפרשנויות בחיי המעשה, ואלה הציבו לפני היהדות החרדית אתגרים משתנים. הכרעות מסוג זה מסורות, על פי ההשקפה החרדית עצמה, לסמכותם של גדולי הדור, בעלי דעת התורה. תפיסתו העקרונית של הרב שך בעניין זה, מקורותיה וצידוקיה לא הוסיפו דבר על תפיסות קודמיו, ואם לשפוט על פי התבטאויותיו, הוא צעד בנתיב הרעיוני הסלול זה מכבר: התורה כוללת בתוכה הכול, כפי שכתב הגר"א, וחכמי התורה מסוגלים למצוא בתורה פתרון לכל שאלה. הוא מתאר כיצד הם מפנימים אל תוכם את רוח התורה:

התנאי הקודם לכל זה הוא אחרי עמילתו ויגיעתו בתורה ככל הצורך, עד כמה שיש בשכלו להגיע, בלי שום נגיעה²⁸ ונטיה

27 הרב שך הוכתר תדיר גם כ"מנהיג עולם הישיבות" (או "עולם התורה"). אמנם כל גדולי התורה הקודמים העלו על נס את ערך הישיבה, אך איש מהם לא חי ופעל באופן ממשי בתוך עולם הישיבות הישראלי המתחדש. שנים רבות שימשו ישיבות אלה "תו הזיהוי" העיקרי של המגזר הליטאי, אך הן לא הופיעו כגורם חברתי-פוליטי מלוכד עד לימיו של הרב שך.

28 "נגיעה" היא "כח נפשי הנובע מאהבת עצמו ורצונותיו, המטה את לב האדם מן האמת" (כהגדרתם המוצלחת של עורכי מכתב מאליהו, הרבנים אריה כרמל ואלטר הלפרן, בספרו של הרב אליהו אליעזר דסלר [לעיל הערה 6], עמ' 288). מונח זה מקורו בבית מדרשה של תנועת המוסר הליטאית, שהרב שך הושפע ממסריה בעיקר בצעירותו.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופוליוזיה של דעת תורה

כל שהוא!], ויהיה שכלו זך ונקי וטהור, אזי שכלו הוא שכל מופשט, וזהו שקראוהו "התפשטות הגשמיות",²⁹ ואז דעתו ושכלו היא דעת תורה ממש, וזהו מה שאמר שלמה המלך ע"ה: "אם תבקשנה ככסף וכמטמונים תחפשנה" – שזהו השיעור של היגיעה והעמילות בתורה בתמידות ובמרץ בלי שום הפסק – "אז תבין יראת ה', ודעת אלקים תמצא".³⁰

אמנם התפיסה העקרונית הזאת נהנית מקונסנזוס חרדי רחב, אולם יישומה בהחלטות הפרטניות שניצבות לפני המנהיגות החרדית כבר מסובך הרבה יותר. בציבור הליטאי יש לא מעט רבנים הנחשבים גדולי תורה, ועליהם יש להוסיף עוד את האדמו"רים החסידים, שכל אחד מהם עומד בראש חצר ומוסדות. מכיוון שאין מנגנון פורמלי לבחירת "גדולים", אין בנמצא מנגנון הכרעה במצבים של חילוקי דעות ביניהם. בגוף הפורמלי היחיד שפעל באותם הימים, בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה, מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל, התקבלו ההחלטות ברוב דעות (על פי המוצהר – פה אחד), אלא שגם הוא לא תמיד יצר משמעת בין חבריו, שהחזיקו בכסיסי כוח נבדלים ולעתים אף מתחרים.

הרב שך, שסבר כי דעת תורה אמיתית יש רק אחת, והיא שלו, ביקש אפוא להשליט אותה על כל פלגי היהדות החרדית. בתוך שנים אחדות הוא הספיק להסתבך בשורה ארוכה ביותר של "מחלוקות" (המונח החרדי לסכסוכים)

29 בספרות היהודית נודעה למונח זה על פי רוב משמעות מיסטית-אקסטטית של תחושת אבדן ההרגשה הפיזית. במרוצת המאה התשע עשרה ירדה קרנה של הקבלה ביהדות מזרח אירופה, ובשל כך איבדו מונחים מיסטיים ממשמעותם ונטענו במשמעויות חדשות, בעלות אופי מוסרי-דתי "מסוכן" פחות. את המשמעות הזאת ל"התפשטות הגשמיות" אימץ הרב שך ככל הנראה מר' ישראל סלנטר (אור ישראל, ר' יצחק בלאזר [עורך], ווילנה: יהודא ליב מ"ץ, תר"ס, איגרת כט, עמ' 78), מייסדה של תנועת המוסר הליטאית ואחד ממייצגיה של מגמת הדה-מיסטיזציה.

30 הרב אלעזר מנחם מן שך, אבי עזרי על הרמב"ם (א-ד), בני ברק: [חמו"ל], תשנ"ה, א, הקדמה לסדר נזיקין (העמודים אינם ממוספרים).

עם מרבית מוקדי הכוח המתחרים בחברה החרדית, והכול כדי להכפיף אותם למרותו.³¹

הוא התחיל את דרכו ב"טרף קל": תנועת פועלי אגודת ישראל (פא"י), שייצגה את החרדיות המתונה, נחשבה בעייתית בעיני מעצבי ההשקפה החרדית מאז המרו ראשיה את פי גדולי התורה (ובכללם החזון איש!) בשנות החמישים והשישים. לאחר כמה מערכות בחירות שבהן התמודדה באופן עצמאי, הצטרפו שתי המפלגות החרדיות לקראת הבחירות לכנסת השמינית (1973) ל"חזית הדתית התורתית". מועצת גדולי התורה אישרה את ההסכם. הסטייפלר והרב שך התנגדו לו נחרצות – הרב שך אף פרש במחאה מן ה"מועצת" – וצידדו באי-הצבעה עבור "החזית",³² מהלך שנחשב דרמטי במושגי הפוליטיקה החרדית. המפלגה המאוחדת זכתה בחמישה מנדטים, ושניים מהם הוקצו לאנשי פא"י. אגודת ישראל, שלפני כן החזיקה בארבעה מנדטים, הרגישה שהפסידה. היה ברור שהמנדט האבוד נגרע בשל הימנעותם של הליטאים תומכי הסטייפלר והרב שך מהצבעה.

בשנת 1976 קיימה אגודת ישראל מערכת בחירות היסטורית לוועידה הארצית – היחידה בתולדותיה. סיעות אחדות רצו לוועידה, וכל אחת מהן ייצגה מגזר אחר בתוך היהדות החרדית. עיתון המודיע – היומון החרדי היחיד באותם הימים (מלבד שערים של פא"י) – ליווה את המהלך בדיווחים תכופים על ההתארגנויות והכנסים של הסיעות העיקריות. לא היו בו הניסוחים המקובלים בחברה הלא חרדית באירועים מעין אלה: הקורא לא מצא שם דברים נרגשים על "חגיגה לדמוקרטיה" ואף לא הכרזות על "חובתם האזרחית" (או המפלגתית) של המתפקדים להצביע. ככלל, ההשקפה החרדית רואה על פי רוב בדמוקרטיה ערך

31 הסקירה שבפסקאות הבאות מתבססת, בין היתר, על המקורות האלה: הורוביץ (לעיל הערה 17), עמ' 70-154; טאוב (לעיל הערה 17); מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, תשנ"א, עמ' 104-114; הנ"ל, "הרב שך כדפוס של מנהיגות חרדית", בתוך: אליעזר בן רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ז, עמ' 322-333.

32 הם נמנעו מחתימה על הכרוז המסורתי הקורא להצביע לאגודת ישראל – מהלך שבקוריים החרדיים משמעותו הברורה היא התנגדות להצבעה: הרב צבי וינמן, מקטוביץ ועד ה' באייר, ירושלים: ותיקין, תשנ"ה, עמ' 143.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופוליוזיה של דעת תורה

חילוני, ולפיכך פסול, ומצהירה שוב ושוב שההכרעות הנכונות ביותר הן אלו המתקבלות על פי דעת "גדולי ומאורי ישראל" (כלומר גדולי התורה הליטאים והאדמו"רים החסידים). היה ברור שכל מתפקד יצביע על פי נאמנותו המגזרית ושעל כן הבחירות לא נועדו לאפשר ביטוי של עמדות אישיות אלא שיקוף של יחסי הכוחות המגזריים בתוך המפלגה. לימים התחוור שהכרעה זו הייתה הרת גורל עוד יותר מכפי שהיה נדמה, משום שחלוקת הקולות שנקבעה אז שימשה בסיס למינוי חברי הכנסת של המפלגה גם בשנים הבאות.

הליטאים רצו לבחירות הפנימיות בשתי סיעות: סיעת "שלומי אמונים", שייצגה כמה קבוצות חסידיות קטנות אך גם חלק מן הליטאים הירושלמים, וסיעת "הגוש לציות והגשמה", שהייתה מזוהה עם הליטאים הבני ברקים, נאמניהם של הרב שך והסטייפלר. רשמית, הרב שך לא נקט עמדה בבחירות, משום שבאותם הימים עוד היה בתקופת הפרישה שלו ממועצת גדולי התורה, וגם הסטייפלר שמר על שתיקה ציבורית, אך לכול היה ברור שסיעה זו, שמייסדיה ופעיליה היו אנשי צא"י (צעירי אגודת ישראל), ייצגה אותם. תוצאות הבחירות היו מאכזבות מבחינת הרב שך: את מרב הקולות קיבלה "הסיעה המרכזית", שהייתה מזוהה עם חסידות גור הגדולה; אחריה באה סיעת "שלומי אמונים"; ורק לאחריהן סיעת "הגוש לציות והגשמה". את המקום הרביעי תפסה "הסיעה המאוחדת", שייצגה את חסידות ויז'ניץ, ואת המקום החמישי – הלא ראלי באותם הימים – סיעת "חי", שייצגה את עדות המזרח. הרב שך לא היה מרוצה מן התוצאה, אך כבר נערך לשלב הבא בהתמודדות.

לקראת מערכת הבחירות לכנסת התשיעית (17 במאי 1977) עלתה מחדש שאלת האיחוד עם פא"י. חרף ההסתייגות הבולטת מתנועת פא"י בקרב המנהיגות החרדית, רבים מגדולי התורה ומן האדמו"רים החסידים לא רצו לתת לה גט כריתות. הבולט שבהם היה הרבי מגור, ר' ישראל אלטר, הבית ישראל (1895-1977), שרבים מתומכי המפלגה (וגם אחד ממנהיגיה) היו חסידיו. אדמו"ר זה, שהיה מן האישים התקיפים במנהיגות החרדית, ביקש לשמור על קשרים טובים גם עם ההנהגה הליטאית. לקראת הבחירות הוא ביקש אפוא לברר אם הרב שך נותר נחרץ כל כך בהתנגדותו ליוזמת האיחוד, ומשהתברר לו שכך הדבר – ויתר על האיחוד עם התנועה הקטנה. שתי המפלגות לא חידשו את ה"חזית" ורצו בנפרד. הרב שך חזר לפעילות מלאה, ואף נמרצת, במועצת

גדולי התורה. זמן קצר לאחר מכן נפטר הבית ישראל, ואת מקומו ירש אחיו, ר' שמחה בונם, הלב שמחה (1896-1992; אביו של האדמו"ר מגור הנוכחי, ר' יעקב אריה אלטר).

מערכת הבחירות של 1977 הייתה, כזכור, מן המכריעות בתולדות המדינה. ה"מהפך" שהעלה את הליכוד לשלטון בישראל הקנה לאגודת ישראל כוח חסר תקדים. אמנם היא שבה וקיבלה את ארבעת המנדטים המסורתיים שלה, אך לעת הזאת היא נעשתה גורם מרכזי בהרכבת הקואליציה – מעמד שממנו תוסיף ליהנות גם במערכות הבחירות הבאות. אחרי למעלה משנות דור שבהן נמנעה אגודת ישראל מלהצטרף לקואליציה, היא נעשתה כעת חברה בה. מנהיגיה הרוחניים של היהדות החרדית נתבעו מעתה לקבל החלטות לא רק בנוגע לציבור שלהם אלא באשר לגורל המדינה בכללה. כעת נעשה הרב שך לדמות מוכרת גם מחוץ לציבור החרדי. שמו שב ועלה במהדורות החדשות, בעיקר סביב דיונים קואליציוניים והחלטות פוליטיות מכריעות, ופעם אחר פעם ניעור מתח תקשורתי בשאלה "מה יאמר הרב שך" וכיצד יורה לפעול. הייתה זו תקופת שיא בעוצמתה הציבורית של דוקטרינת דעת תורה, והציבור הישראלי הלך והתוודע לגילוייה המעשיים של דוקטרינה זו.

בעיני רבים בציבור החילוני והדתי-ציוני נתפס הרב שך כמנהיגה הבלעדי והבלתי מעורער של היהדות החרדית כולה, אך לאמיתו של דבר בעצם הימים ההם הוא נקלע לשורה ארוכה של סכסוכים פנים-חרדיים מרים עם אלה שלא קיבלו את מרותו. חלק גדול מהסכסוכים נבע מהנחתו של הרב שך שדרכו שלו היא "דעת תורה האמיתית" או "ההשקפה הטהורה" וכל השאר הן סטיות מהן.³³ בכך ביטא הרב שך שאיפה חסרת תקדים לרכז את דעת תורה בידי אדם אחד. אפשר אפוא לאפיין את השלב הרביעי בתולדותיה של הדוקטרינה כשלב שבמרכזו השאיפה למונופוליציה של דעת תורה.

היריב הקשה ביותר של הרב שך בתוך מועצת גדולי התורה היה הרבי החדש מגור, הלב שמחה. אדמו"ר זה היה שונה מאחיו-קודמו בתכונות אופיו ובדרכו הציבורית. הוא היה עקשן יותר, לוחמני יותר ונוטה פחות לפשרות עם

33 הוא נתן לכך ביטוי בהזדמנויות רבות. כך למשל, בשיחתו בפתחת "ירחי כלה" בישיבת פוניבז', בקיץ תשנ"ב (פנים חדשות 217 | כ"ב באב תשנ"ב), עמ' 1).

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרזציה של דעת תורה

הליטאים; בעמדותיו הפוליטיות נטה יותר ימינה, בניגוד לדרכו של הרב שך, שצירדה בפשרה עם הערבים; הוא לא הסתפק בגילויי אהדה לפא"י, אלא היה מוכן להתעמת עם הליטאים בשאלת היחס אליה; והוא לא היה תלמיד חכם. כל חייו עסק במסחר, והיו ליטאים שאף כינו אותו בלגלוג "הסוחר". בעיני הרב שך, שהיה "מתנגד" מושבע (לחסידות), אדם כזה לא היה ראוי להשמיע דעת תורה. בתוך זמן קצר היה ברור כי שני האישים תקיפי הדעת עולים על מסלול של התנגשות בלתי נמנעת. שורה של מחלוקות עם גור – החל במחלוקות על איש תפקידים ברשימת אגודת ישראל לכנסת וכלה במחלוקות על רשת החינוך החרדית לבנות בית יעקב – הביאו לכך שמועצת גדולי התורה חדלה למעשה מלתפקד.³⁴ וכך, אם בתקופת גדולי המנהיגים הליטאים שקדמו לו הייתה מועצת גדולי התורה הגוף המכריע ו"גדול הדור" התערב רק בסוגיות עקרוניות מתוך הקפדה שלא לשתק אותה, בזמנו של הרב שך כינוסי ה"מועצת" נעשו לזירת קרבות עד שלא היה טעם לקיימם.

הסכסוך הידוע ביותר של הרב שך, וכנראה גם הקשה ביותר, היה עם חסידות חב"ד ועם העומד בראשה – ר' מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מלובביץ' (1902-1994).³⁵ למעשה סכסוך זה החל זמן רב לפני עלייתו של הרב שך, אך הוא מיהר להשתלב ולתפוס בו תפקיד מרכזי. שורשיו מגיעים לימים שבהם הגיע האדמו"ר השישי מלובביץ', ר' יוסף יצחק שניאורסון (הרי"צ; 1880-1950), לארצות הברית ונקלע לעימות חריף עם המנהיג הליטאי ר' אהרן קוטלר, ראש ישיבת לייקווד, שהיגר גם הוא לארצות הברית בעיצומה של המלחמה. זה האחרון יצא למלחמה נגד חב"ד על רקע הציפיות המשיחיות שעורר – כבר אז – האדמו"ר שבראשה.³⁶ המאבק נגד חב"ד החריף עוד יותר כאשר את

34 פרידמן, החברה החרדית (לעיל הערה 31), עמ' 111-112.

35 הורוביץ (לעיל הערה 17), עמ' 90-108.

36 אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, תל אביב: עם עובד, תשנ"ג, עמ' 249-276; מנחם פרידמן, "משיח ומשיחיות בחסידות חב"ד-לובביץ'", בתוך: דוד אריאל-יואל, מיה ליבוביץ, יהודים מזרח ומזרחי ענברי (עורכים), מלחמת גוג ומגוג: משיחיות ואפוקליפסה ביהדות – בעבר ובימינו, תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2001, עמ' 174-229; אלון דהן, "דירה בתחתונים": משנתו המשיחית של ר' מנחם מענדל שניאורסון

מקומו של הריי"צ ירש חתנו ר' מנחם מנדל, הרבי מלובביץ' האחרון. הרבי החדש העצים את כוחה של חב"ד כמה מונים ואף נתן לה צביון פתוח, פופולרי ומתקרב אל הציבור הרחב. מתנגדיו ידעו לסנוט בו על ה"כתם" שבעברו – לימודיו באוניברסיטה – וכינו אותו בלגלוג "הסטודנט". הרב שך הזדהה עם הטענות הללו נגד חב"ד ומבחינות מסוימות הוא גם "ירש" את המאבק מן הרב קוטלר, שהיה לפניו רבו בישיבת קלצק וגם קשור אליו בקשרי חיתון רחוקים.³⁷

במרוצת השנים יצא הרב שך במתקפה חזיתית כמעט נגד כל הוראה ציבורית של הרבי מלובביץ'. חלק מהוויכוחים היו פוליטיים מובהקים: כאשר התנהל הוויכוח על תיקון חוק השבות ("מיהו יהודי"), הטיף הרבי מלובביץ' להיאבק עליו בחירוק שיניים, ואילו הרב שך סבר כי התערבותם של החרדים בסוגיה זו עלולה להביא אותם לפשרות בענייני הלכה;³⁸ כאשר הורה הרבי מלובביץ' כי אין לסגת מן השטחים שכבשה ישראל במלחמת ששת הימים ותלה את התנגדותו בסעיף בשולחן ערוך, תקף אותו הרב שך בחריפות ולגלג על כך שהסתמך על סעיף בהלכות שבת כדי להכריע בענייני ביטחון ("אין דבר זה שייך לעניינינו כלל");³⁹ מנגד, כאשר גינה הרב שך את מלחמת לבנון הראשונה, עורר הדבר את קצפם של חסידיו חב"ד. המחלוקת התפרשה גם לשאלות שאין להן נגיעה

(הרבי מלובביץ'), עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו;
 Rachel Elior, "The Lubavitch Messianic Resurgence: The Historical and Mystical Background," in: Peter Schaeffer and Mark Cohen (eds.), *Toward the Millennium: Messianic Expectations from the Bible to Waco*, Leiden: E. J. Brill, 1998, pp. 383-408; Avrum M. Ehrlich, *The Messiah of Brooklyn: Understanding Lubavitch Hasidism Past and Present*, New Jersey: KTAV, 2004; Elliot R. Wolfson, *Open Secret: Postmessianic Messianism and the Mystical Revision of Menahem Mendel Schneerson*, New York: Columbia University Press, 2009; Samuel C. Heilman and Menachem Friedman, *The Rebbe: The Life and Afterlife of Menachem Mendel Schneerson*, Princeton: Princeton University Press, 2010, pp. 197-277

37 ר' אהרן קוטלר היה נשוי לבתו של ר' איסר זלמן מלצר, ואילו הרב שך – לאחייניתו.

38 הרב שך (לעיל הערה 25), א, קו-קז (עמ' קס-קסא). מבין השיטין עולה כי הרב שך ראה בסוגיה כולה עניין של המדינה החילונית וחוקיה החילוניים.

39 שם, א-ב, ו, עמ' טז; שם, ח, עמ' כ.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה

פוליטית: הרב שך התנגד לתהלוכות ל"ג בעומר שארגנה חב"ד לילדים;⁴⁰ שלל את הנחת התפילין במקומות ציבוריים; ביקר את מאמציהם של חסידים חב"ד להפיץ את שמירת שבע מצוות בני נח בקרב לא יהודים ("כאילו רק זה חסר לנו עכשיו..."⁴¹); הביע זלזול בחגיגות י"ט בכסלו – "חג הגאולה" החב"די לציון יום שחרורו של ר' שניאור זלמן מלאדי מן הכלא הרוסי ב-1798;⁴² דחה את תקנת לימוד "הרמב"ם היומי" (לימוד סדיר של משנה תורה) בטענה שעלולים לפסוק ממנו הלכה⁴³ אף שהקודקס ההלכתי המחייב הוא השולחן ערוך (לאמיתו של דבר ראו רבים בתקנה זו של הרבי מלובביץ' חלק מן המאמץ המשיחי שלו, ונראה שגם היבט זה עמד מאחורי ההתנגדות לה);⁴⁴ ועוד. כאשר החלה חב"ד בתעמולה המשיחית של שנות השמונים, שהתמקדה בדמותו של הרבי מלובביץ';⁴⁵ כינה הרב שך את תנועתם "הכת המשיחית", "הכת הידוע" או "הכת" סתם, ואת הרבי בשם "משיח שקר" (וכנראה אף "שכתי צבי", אך לכך לא נתן פומבי). "שלא תחשבו שיש משיח! משיח הוא שקר! אילו ידינו היתה תקיפה, צריכים להחרים [על] כאלו דברים!"⁴⁶ – קרא באוזני שומעיו. הוא טען בתקיפות שיש במשיחיות

40 שם, ג, רכז, עמ' ק-קא. הרב שך מזדעזע מכך ש"על ידי מודעות שהודבקו בתל אביב מודיעים שבין מקבלי פניהם של הילדים יהי'ו|ן|'קוסס', 'כוכבי הליגה הלאומית', והם יהי'ו|ן| הדוגמא לילדי ישראל, אשר צריכין להתחנך לתורה וליראה ולדרך ארץ" (שם, עמ' קא).

41 שם, ג, רל, קד.

42 שם. אולי ראוי לציין שמאסרו של רש"ז נבע מהלשנה של ה"מתנגדים" ברורו.

43 שם; ד, שנא, עמ' עא-עב.

44 אף על פי שבחב"ד טענו כי תקנת לימוד ספר משנה תורה לרמב"ם נועדה להגביר ולהעמיק את לימוד ההלכה, רבים ממתנגדיה טענו כי לשם כך די בתקנת לימוד ההלכה היומית בשולחן ערוך, שכבר הייתה קיימת זה מכבר. רבים סברו, וכנראה בצדק, שלימוד הרמב"ם היומי קשור במשיחיות החב"דית, משום שספר משנה תורה של הרמב"ם, בניגוד לשולחן ערוך, כולל גם הלכות שאינן נוהגות כיום וינהגו בימות המשיח, כגון דיני קרבנות והלכות בית הבחירה, וכן הוא מתאר ב"הלכות מלכים" את טיבו ותפקידיו של המשיח לעתיד לבוא – בפרק שחסידי חב"ד הרבו להסתמך עליו בהוכחת משיחיותו של הרבי מלובביץ'.

45 כמתואר במאמרו של פרידמן (לעיל הערה 36).

46 הרב אלעזר מנחם שך (חסר שם העורך), דברי חיזוק והתעוררות (חסרים שנת הוצאה ומקום ההוצאה; כנראה בני ברק, תשנ"ב).

החב"דית כפירה באמונת הגאולה האמיתית ואף קבע כי היא עלולה להביא למשבר אמונה ולסטייה מן ההלכה.⁴⁷ כדי לתפוס את חב"ד בקלקלתה חיפשו נאמניו בנרות נקודות תורפה הלכתיות במשנתה ומצאו למעשה רק שתיים: מנהג חב"ד שלא לישון בסוכה והמקווה של חב"ד – תבנית מיוחדת של מקווה שאימץ האדמו"ר ר' שלום דובער מלובביץ' ("מקוה על גבי מקוה").⁴⁸ נגד שני המנהגים יצא הרב שך, במעטה הלכתי, למתקפות נוספות, לצד אלה שבענייני משיחיות ופוליטיקה. את טיעוניהם של אנשי חב"ד לטובת מנהג השינה מחוץ לסוכה, שהיו בעיקרם קבליים-חסידיים אך נטענו גם בכלים הלכתיים,⁴⁹ תקף כ"לפול של הבל ושטות ועם הארצות".⁵⁰ אשר למקווה, לדעת רוב הפוסקים מקווה שכזה פסול, אך על פי כללי ההלכה גם האוסרים יכשירו אותו בדיעבד, משום שככלות הכול הוא מבוסס על עמדה הלכתית לגיטימית, גם אם בדעת מיעוט. ואולם הרב שך לא הכיר בעמדה החב"דית כעמדה לגיטימית וכינה את החב"דניקים "בני הנידה", שהרי אם אמותיהם טבלו במקווה פסול – כמוהן כמי שלא טבלו וקיימו יחסי אישות בנידתן. ילד שנולד מיחסי אישות שכאלה נולד בטומאה, יש פגם בייחוסו ועל פי אחת הדעות במסכת כלה (פרק ב), על שכמותו נאמר "עז פנים לגיהנום".

אין ספק שחלק גדול מאיבתו של הרב שך כלפי חב"ד נבעה מאופייה המשיחי. ואולם נראה כי גם לולא המשיחיות היה הרב שך יוצא נגדה בשל מכלול דרכה הדתית. כפי שראינו, הרב שך דגל בתפיסה הרואה את שורש קיומה של היהדות בלימוד התורה ובאליטה של תלמידי החכמים, ואילו חב"ד מייצגת קו

47 שם. בהזדמנות אחרת צעק: "עם-הארצים! כופרים בעיקר! כופרים בעיקר הם!" (שם).

48 לסיכום הנושא: הרב שלמה דיכובסקי והרב יצחק מרוה, "מקוה על גבי מקוה", תחומין יא (תש"ן), עמ' 248-260.

49 ר' מנחם מענדל שניאורסון (הרבי מלובביץ'), התוועדויות (מהדורת ועד הנחות בלה"ק, ברוקלין, תש"ן), חלק ד, עמ' 325-331; הנ"ל, ספר שערי הלכה ומנהג: תשובות וביאורים בשולחן ערוך (מהדורת הרב יוסף יצחק הבלין, ירושלים, תשנ"ג), כרך ב, רסח, עמ' רלח-רן. חרף קריאתו לנהוג איפוק במאבק עם הרב שך, בהתוועדות זו נקט הרבי מלובביץ' לשון תקיפה וקבע כי מי שמערער על מנהג זה אינו אלא "מחרחר ריב ומחדיר מחלוקת ושנאת חינם". יתר על כן, "יהודי כזה אינו 'בן תורה' " אלא "לוחם את מלחמתו של הס"מ [סטרא מסאבא, כוח הטומאה בעולם] נגד [ההלכה].

50 הרב שך (לעיל הערה 25), ד, שמת, עמ' ע.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרזיציה של דעת תורה

של פנייה אל המון העם ושל פופולרזיציה של היהדות. הרב שך דגל בהתבצרות תרבותית, ואילו חב"ד דוגלת ב"ופרצת", אפילו כלפי אומות העולם; הרב שך סבר שיש להתרחק ככל האפשר ממגע עם הציבור החילוני, ואף על פי שעודד את מאמצי ההחזרה בתשובה סבר שיש להפקידם בידי יחידים המסוגלים לה ובר בבר להוקיע את החילוניות כדי שלא יימשכו אחריה, ואילו חב"ד "מנהלת רומן" עם ציבור זה ומבקשת לקרבו בעבותות אהבה; הרב שך הסתייג מן המודרנה וראה בה ביטוי ל"ירידת הדורות", ואילו חב"ד, שעמדתה כלפי המודרנה מורכבת יותר, רואה לא רק את הסיכון שבה אלא גם את הסיכוי, ולא רק את הירידה אלא גם את העלייה וההתקדמות. מן ההיבטים הללו היו רבים שראו במאבק בין שני הכוחות חידוש הפולמוס שבין החסידים למתנגדים, שדעך במידה רבה במאה העשרים. חסיד חב"ד טענו זאת לא אחת והצליחו לרתום לצדם כמה וכמה חסידויות אחרות, בייחוד את חסידות גור. חסידות זו לא קיימה קשרים קרובים עם חב"ד שנים רבות, אך כעת התאחדה עמה על רקע היריב המשותף – הרב שך. ואולם הרב שך התעקש וטען כי אין לו דבר נגד חסידויות אחרות או נגד דרך החסידות בכללה, ורק "הכת" היא שפסולה בעיניו. הרבי מלובביץ', מצדו, הורה לחסידיו שלא לצאת למתקפת נגד כלפי ראש ישיבת פוניבז' – והתבסס על התקדים של ר' שניאור זלמן מלאדי, מייסדה של חסידות חב"ד, שנהג כך כלפי הגר"א, מנהיג המתנגדים בפולמוס החסידים והמתנגדים של המאה השמונה עשרה. אבל בפועל לא נמנעו ביטאוני חב"ד מלתקוף את הרב שך במגוון נושאים. הרב שך, מצדו, חזר וטען כי התנגדותו לרבי מלובביץ' איננה אישית אלא עקרונית, והאגדות מספרות כי בימי מחלתו של הרבי התפלל הרב שך לשלמו.⁵¹

מאבקו של הרב שך בחב"ד הסתבך והסתעף לכיוונים נוספים. הבולט שבהם הוא המאבק על רבנות העיר בני ברק.⁵² במשך עשרות שנים שימש ר' יעקב לנדא (1893-1986) רב העיר, והוא הקים בה מערכת חזקה של השגחת כשרות. הכשר הרב לנדא נחשב אחד המחמירים והמהודרים שבחברה החרדית. הרב לנדא היה

51 ביטוי לכך ניתן גם באתר האינטרנט ויקיפדיה, בערך על הרב שך: http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%9C%D7%A2%D7%96%D7%A8_%D7%9E%D7%A0%D7%97%D7%9D_%D7%9E%D7%9F_%D7%A9%D7%9A (כל אתרי האינטרנט במחקר זה אוחרו בינואר 2011).

52 הורוביץ (לעיל הערה 17), עמ' 109-115.

חסיד חב"ד, אך נמנע מלהבליט את השתייכותו זו, בעיקר כדי להיתפס כרבם של כל תושבי העיר. הוא לא הציג עמדות משיחיות, הביע התרחקות שקטה מפולחן האישיות של הרבי ונמנע מלהכניס את ראשו במחלוקת שבין הרב שך לבין חב"ד. ואולם כאשר נפטר הרב לנדא (1986) ניעורה שאלת ירושתו. בהלווייתו הוקראה צוואתו שבה הוא מורה כי משרת רב העיר תעבור בירושה לבנו. ראש העיר בני ברק ר' משה אירנשטיין, חסיד גור, נתן את ברכתו למינוי. ואולם הרב שך לא הכיר בו, והליטאים יצאו לקרב נגד הרב החדש. הם טענו כי בעיר כמו בני ברק, המלאה גדולי תורה, אי-אפשר למנות רב מכוח צוואת אביו בלא אישור גדולי הדור (כלומר הרב שך) ותבעו כי ייערכו בחירות מסודרות. כמו כן הם העלו השגות על התוקף ההלכתי של הוראת הצוואה ופתחו בכך מחדש את השאלה הנושנה אם יש דין ירושה במשרת רבנות ומה הם גדריו. ואולם מה שהפריע לרב שך ולאנשיו יותר מכול לא היו שאלות משפטיות של מנהל תקין אלא טיבו של הרב החדש: שלא כמו אביו היה ר' משה יהודה לייב לנדא מזוהה עמוקות עם חב"ד, העריץ את הרבי מלובביץ' ואף כיהן בשעתו בתפקיד ראש ישיבת תומכי תמימים בכפר חב"ד.

כמה רבנים ליטאים הציעו שהרב לנדא הבן ישמש רב עיר לצד שני רבנים אחרים – הרב נסים קרליץ והרב שמואל וואזנר, מחשובי בעלי ההלכה של בני ברק, אך הרב לנדא דחה את ההצעה. הרב וואזנר עצמו תמך דווקא בעמדתו של הרב לנדא הבן ובתום ימי השבעה על הרב המנוח קבע כי מבחינה הלכתית זכותו לרשת את משרת אביו. גם ר' חיים גריינימן (אחיינו של החזון איש, מראשי חוג החזון-אישניקים בבני ברק ומי שנחשב בעיני רבים מועמד להנהגה) לא התייצב לצד הרב שך כפי שהיה אפשר לצפות מרוח הסולידריות הליטאית. אלא סולידריות זו נפגמה בהזדמנויות קודמות, כאשר הצטרף הרב גריינימן אל מתנגדי הרב שך בפרשת הינד'לה קוטלר (שנרון בה מיד) וכאשר העליב הרב שך את הרב גריינימן בפומבי. ההסתבכות גברה: הרב שך ואנשיו יצאו גם נגד גדולי תורה אלה. בלט במיוחד הנתק שחל בין הרב שך לרב וואזנר, שהיה מידידיו לפני המשבר.

הליטאים יצאו למאבק נחוש נגד הרב לנדא וביקשו להציג לעין כול את כישלונותיו כביכול בתחום ההשגחה על הכשרות. בתוך זמן קצר הכריזו כי הם מקימים מערכת כשרות עצמאית משלהם – בד"ץ שארית ישראל שמה – שתהיה המחמירה והמהודרת בארץ. הרב לנדא, מצדו, לא טמן ידו בצלחת וביקש

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרזיציה של דעת תורה

לחשוף את מחדליו של הבר"ץ החדש בתחום ההשגחה על פירות שנת השמיטה. מלחמת הבר"צים הגיעה לעתים גם לתקריות אלימות. לאחר שהרב וואזנר שב ויצא להגנתו של הרב לנדא החלו נאמני הרב שך להחרים את שיעור ההלכה שלו, שנחשב לאחד האטרקטיביים בעיר. מכתב התנצלות ששלח אל הרב שך נדחה על ידיו; ורק לאחר שהתנצל בפומבי, מעל דפי העיתון הליטאי יתד נאמן, נתרצה הרב שך והלך לבקרו. בפועל, בר"ץ שארית ישראל מוסיף להתקיים עד היום, והליטאים מוסיפים להסתייג מהכשר הרב לנדא הבן, אך בסופו של דבר מאבקם נחל כישלון חרוץ, והכשר הרב לנדא מוסיף להיות אחד המובילים בתחום ועולה גם על שולחנם של מנהיגים ליטאים.

ספיח אחר של העיימות עם חב"ד היה המאבק נגד הרב עדין שטיינזלץ. הרב שטיינזלץ נחשב חסיד חב"ד וידוע בעיקר בזכות מהדורת התלמוד שלו, ששינתה את "צורת הדף" המסורתית המוכרת ושיוותה לו אופי מודרני יותר. נוסף על הפירושים הרגילים של רש"י ותוספות הכניס הרב שטיינזלץ בשולי הטקסט התלמודי תרגום-ביאור עכשווי חדש, ביאורים מאוירים של מונחי טבע וראליה שהתלמוד מזכיר וכן ניקוד ופיסוק לטקסט עצמו. הלמדנים הליטאים זלזלו במהדורה זו כבר בראשית ימיה וקבעו שהיא מיועדת ל"עמארצים". הרב שך הוסיף לכך נופך משלו כאשר טען שהוא "מעמיד הש"ס [התלמוד] כספר חוקים וכחוכמת הגויים רח"ל"⁵³ ו"בכל שאר ספריו יש בהם כפירה ומינות"⁵⁴. "גמרות שטיינזלץ", שיכלו להקל את הלימוד על תלמידים מתחילים, לא הוכנסו אל הישיבות הליטאיות האליטיסטיות, שתבעו כי תלמידיהן לא יידרשו לצרכים בסיסיים שכאלה. ואולם לא התנגדות זו היא שהביאה למאבק נגד הרב שטיינזלץ עצמו. מאבק זה הגיע כאשר יצא לאור הספר "נשים במקרא", המבוסס על הרצאותיו של הרב שטיינזלץ במסגרת האוניברסיטה המשודרת של גלי צה"ל. באחד מפרקי הספר התבטא הרב כי רחל הייתה "הצעצוע הרומנטי" של יעקב.⁵⁵ זעמם של הליטאים גאה. ביטוי שכזה, שיש בו זלזול באמהות האומה, לא ראוי שישמע מפיו רב בישראל. הרב שך קבע מיד כי יש לסלק את ספריו של הרב שטיינזלץ, ובכללם את התלמוד המבואר.

53 הרב שך (לעיל הערה 25), ד, שמה, עמ' סו.

54 שם, שמו, עמ' סו.

55 הרב עדין שטיינזלץ, נשים במקרא, תל אביב: משרד הביטחון, תשמ"ג, עמ' 33.

ניסיונות ההצטרפות של הרב שטיינזלץ לא עזרו לו. רבים האמינו שהליטאים, שבדרך כלל אינם נותנים דעתם לספרות פופולרית מסוג זה ואינם רואים בה איום על מחנם, ביקשו תואנה להתנכל לרב בעל ההשפעה על רקע המאבק בחב"ד. הרב שך הכחיש וטען כי המאבק ענייני ונוגע רק לאמונותיו הפסולות של המחבר. במאבקו זה הצליח הרב שך יותר משהצליח במאבק ברב לנדא. הרב שטיינזלץ איבד את הלגיטימיות שלו בחוגים חרדיים נרחבים, וגם כיום כרכי התלמוד שלו אינם מוכנסים לישיבות חרדיות המכבדות את עצמן.

בתחילת שנות השמונים החריף המאבק בחב"ד והגיע לשיאים חסרי תקדים. מרבית האדמו"רים החסידיים ב"מועצת", ובראשם האדמו"ר מגור (שהיה כאמור מסוכסך עם הרב שך זה מכבר), סירבו לתמוך במאבקו של הרב שך נגד "הכת" ואף נתנו גיבוי לרבי מלובביץ'. הרב שך ראה בכך פריקת עולה של דעת תורה מצד מפלגה שכל כולה לא נועדה אלא להיות "שלוחי דרבנן" להוצאתה אל הפועל. ב-1983 סירבה המועצה להורות על ביצוע הסכם הרוטציה, שלפיו היה אמור להיכנס לכנסת נציג ספרדי, בניגוד לעמדת הרב שך. ראש ישיבת פוניבז' ראה בכך עילה טובה לפרישה והחליט שלא להופיע יותר לישיבות מועצת גדולי התורה. בכך חדלה ה"מועצת" מלתפקד כגוף פעיל. היה זה ככל הנראה משבר המנהיגות החמור ביותר שאגודת ישראל נקלעה אליו מאז קום המדינה.

באותה התקופה, בשנת 1983, הוקמה מפלגה חדשה ש"רצה" לבחירות לעיריית ירושלים – "התאחדות הספרדים שומרי תורה", ובקיצור – ש"ס.⁵⁶ התנועה הצעירה נולדה בעיקר על רקע תחושת הקיפוח של החרדים הספרדים בתוך עולם הישיבות, ובכלל זה גם בפוליטיקה, שכן אף ששובץ נציג ספרדי ברשימת אגודת ישראל לכנסת, הוא נדחק דרך קבע למקום לא ראלי ולא נבחר לבית המחוקקים. אגודת ישראל יצאה בשצף קצף נגד הגוף החדש, אך דווקא הרב שך שתק. ברי שהאיש העומד בראש מועצת גדולי התורה של מפלגה אחת איננו יכול להביע תמיכה פומבית במפלגה מתחרה, ועל כן על פי הקודים הפנימיים של העולם החרדי היה ברור ששתיקה זו היא למעשה ביטוי לתמיכה.

56 על חבלי לידתה של ש"ס: ענת פלדמן, "הקמת תנועת ש"ס: מטרות ודרכי פעולה", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים, תל אביב: עם עובד, תשס"ו, עמ' 405-442.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה

ואכן, אין ספק שהרב שך הזדהה עם מאבקם של החרדים הספרדים לשיפור מעמדם בעולם החרדי, ובכלל זה לייצוגם הפרלמנטרי (באותה שנה אף פרש ממועצת גדולי התורה במחאה על הפרת הסכם הרוטציה עם הנציג הספרדי ברשימת אגודת ישראל); אולם סביר להניח שבכל מערכת נסיבות אחרת הוא היה מורה להם לנהל את מאבקם במסגרת הגופים הקיימים של הפוליטיקה החרדית ולהימנע מפרישה. אלא שבנסיבות הנוכחיות סבר הרב שך שפרישה זו מועילה למאבקו. אם אגודת ישראל איננה מונהגת על פי דעת תורה – תקום נא מפלגה אחרת תחתיה. ש"ס הקימה מועצה רבנית משלה – "מועצת חכמי התורה" הספרדים – והעמידה בראשה את הרב עובדיה יוסף, שבאותם הימים הופסקה כהונתו כראשון לציון. אולם בפועל ידעו הכול כי ההחלטות החשובות מתקבלות על ידי העסקנים, בהוראתו של הרב שך או לכל הפחות בהסכמתו. רק כעבור חודשים אחדים עתיד הרב יוסף לגלות עניין רב יותר במפלגה ולהשתלט על מוקדי הכוח שלה, אך גם אז הבין היטב כי עליו לפעול בהרמוניה עם ראש ישיבת פוניבז'. מכיוון שמרבית העסקנים שהקימו את ש"ס היו חניכי הישיבות הליטאיות, הם ראו ברב שך "מנהיג עולם התורה" וסרו למשמעתו. תמיכתו בתנועה הצעירה הייתה אפוא הישג שלא יסולא בפז עבודה, ולא בכדי טוענים רבים בעולם החרדי שהרב שך הוא שהקים אותה בפועל.

ערב הבחירות לכנסת האחת עשרה (1984) התעורר בציבור החרדי מתח בל ישוער. הכול ידעו כי הרב שך, ובעקבותיו הסטייפלר, מסתייגים מאגודת ישראל; הכול ידעו כי בשיחות אישיות הם ממליצים לרבים להצביע לש"ס; אך שאלת השאלות הייתה אם יפרסמו הוראה פומבית על כך. המתח לא התפוגג עד הרגע האחרון ממש, כאשר ביום הבחירות עצמו יצאה ההוראה: שני ה"גדולים" הליטאים הורו להצביע לש"ס. לאחר שנים רבות שבהן טיפחה אגודת ישראל את המוניטין וההילה שלה כממשיכת דרכה של אגודת ישראל ההיסטורית – שהוקמה בידי החפץ חיים והאמרי אמת מגור (שמות מעוררי ראת כבוד בחברה החרדית) – נשללה כעת בלעדיותה לטובת מפלגה חדשה.

ככנסת האחת עשרה זכתה ש"ס להישג מרשים – ארבעה מנדטים. אגודת ישראל נפלה לשפל חסר תקדים בתולדותיה – שני מנדטים בלבד. הרב שך הוכיח כי הוראתו יכולה לקבוע את גורלה של המפלגה לשבט או לחסד וכי היא תלויה בו. ואולם כל אלה לא שכנעו את הרבי מגור ואת שאר יריביו של הרב שך באגודה. הקרע בין המחנות לא אוחה, וכעבור זמן מה אף הוחרף.

בשנת 1985 נפל דבר בעולמה של העיתונות החרדית. הליטאים החליטו לעזוב את המודיע, עיתונה הוותיק של אגודת ישראל בארץ, ולהקים עיתון משלהם – יתד נאמן. הצירוף נלקח מדברי הנביא "וּתְקַעְתִּי יְתֵד בְּמָקוֹם נְאֻמָּן" (ישעיהו כב, כג), אך המילה "יתד" רומזת לראשי התיבות "יוםן דעת תורה". הרקע לפרישה לא הובהר לגמרי. בעיקרו של דבר, במרוצת השנים הרגישו הליטאים כי חסידות גור השתלטה על העיתון ודחקה אותם הצדה. אדמו"רים חסידים זכו לכבוד רב יותר מגדולי תורה ליטאים, וגם חב"ד לא הוקעה כדרישת הרב שך. זמן רב הם הבליגו עד כי לא יכלו עוד. יש הטוענים כי הקש ששבר את גב הגמל היה ההסדר שהושג בין הרבי מגור לבין בנק לאומי בפרשת מלון גני חמת (שהחרדים טענו כי נבנה על בית קברות יהודי קדום). אף שהרבי מגור הצטרף למאבקם של העסקנים עוד לפני גדולי התורה הליטאים, הוא היה בין אלה שהסכימו לפשרה ההלכתית שהוצעה, וכעת היו הרב שך והסטייפלר אלה שהתייצבו נגדה. המודיע, שהשפעת גור הייתה חזקה בו, סירב לפרסם את עמדותיהם אפילו במודעות בתשלום. כאשר סיפרו על כך לסטייפלר, הוא קבע קצרות: "צריכים עיתון", ויתד נאמן יצא לדרך.⁵⁷ הרב שך התלבט תחילה אם לתת את ברכתו לעיתון החדש, בעיקר לנוכח ההפצרות וההבטחות מצד אנשי המודיע ועסקני אגודת ישראל שישורו למרותו, אך לאחר שנוכח כי עיתונה הרשמי של אגודת ישראל עומד במריו – תמך ב"יתד" ומינה את בעלי התפקידים הראשונים בו. ככלל, הקמת יתד נאמן רק ליבתה את אש המחלוקת בין חסידים לליטאים. חסידות גור המשיכה לשלוט באגודת ישראל והרב שך לא חזר בו מתמיכתו בש"ס.

יתד נאמן יצר סטנדרטים חדשים של עיתונות חרדית. מצד אחד הוא היה כתוב בלשון עכשווית יותר ומושחזת יותר מזו של המודיע, ומצד שני הוא העמיד בראשו "ועדה רוחנית" שתפקידה לצנזר כל ניסוח בעייתי מבחינה הלכתית או "השקפתית". העיתון פיתח לדרגות חסרות תקדים את תרבות התארים הרבניים ויצר באמצעותם הייררכיה של "גדולים". בשפת קודים זו רק הרב שך והסטייפלר זכו בתואר "מרן" (השמור לגדול הדור), ולאחר פטירת הסטייפלר באותה שנה – הרב שך לבדו. נאומיו הטריים הודפסו בפורמטים חגיגיים, וגם דבריהם של

57 הורוביץ (לעיל הערה 17), עמ' 85-89.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה

"גדולים" ליטאים אחרים זכו להבלטה רבה יותר מכפי שזכו בהמודיע. גם מבחינה רעיונית ביסס יתד נאמן את דוקטרינת דעת תורה והעלה את חשיבותה בסולם הערכים החרדי למעמד של ערך עליון. הוא עשה שימוש הולך וגובר במונח "מעתיקי השמועה" כדי לציין את שרשרת המסירה של התורה – וממילא גם של ההנהגה הרוחנית – בעם ישראל. המשנה הפותחת את מסכת אבות קובעת: "משה קבל תורה מסיני, ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים, וזקנים לנביאים, ונביאים מסרוה לאנשי פנסת הגדולה" (אבות א, א). יתד נאמן הזכיר לקוראיו כי אותה שרשרת ממשיכה ועוברת דרך החפץ חיים, ר' חיים עוזר גרודז'נסקי, החזון איש והרב מברסק – ומהם הלאה אל הסטייפלר, ובעיקר אל הרב שך. המסר ששידר העיתון הוא שכל המערער על החוליה האחרונה בשרשרת כמוהו כמי שמערער על השרשרת כולה.

אם יכולנו לצפות שפריצת המונופולין של המודיע תביא לחדירת ערכי העיתונות החופשית אל החברה החרדית, הרי שיתד נאמן מייצג מגמה הפוכה. רק העיתונים ה"לא רשמיים" שהחלו לפרוח באותה תקופה הם שהביאו עמם במידה מסוימת מגמה זו. בציבור החרדי עצמו היו שרכשו מינוי לעיתון בעיקר כדי להציל את כבודו של הרב שך. קוראים חרדים לא מעטים, אז ועתה, מוצאים אותו "מעצבן", בעיקר בגלל מגמת ה"איפכא מסתברא" של כמה מבעלי הטור הבולטים בו, כלומר הנטייה להראות כי האמת היא "בדיוק להפך" ("פונקט פארקערט", ביידיש) מהנטייה האינטואיטיבית של הציבור, בבחינת "דעת בעלי בתים היפך דעת תורה". בעיני אחרים, לעומת זאת, דווקא דרך כתיבה זו היא שהופכת את הפובליציסטיקה של "יתד" למאתגרת ולמעניינת. ככלל, קהל הקוראים של העיתון הם ליטאים, בעיקר אברכי כוללים ובעלי בתים, השומרים לו אמונים והמשוכנעים ממילא במסריו. ברם בקרב הדור הצעיר של בני הישיבות הולך ומתפשט כיום יחס של סרקזם כלפי העיתון וכלפי ה"שכניקים" הוותיקים המנהלים אותו.

בצד יתד נאמן חלה תמורה אחרת בעיתונות החרדית, שכמעט לא זכתה לתשומת לב במחקר החברה החרדית. קבוצת חרדים חתרנים, שהמכנה המשותף שלהם היה התנגדות למהלכי הרב שך, הפיקה משנות השמונים ואילך צהובון חרדי תוסס ועסיסי בשם "פנים חדשות". השם רומז כנראה לכך שהעיתון החדש התיימר להיות כעין המשך לשבועון הדתי-חרדי "פנים אל פנים", שפעל בין

אמצע שנות החמישים לאמצע שנות השבעים ונודע גם הוא בשעתו כעיתון שוחר סנסציות. פנים חדשות היה שבועון דק, זול וצעקני, שלא בחל בהתגרריות ובהתרסות – אך הוא לא היה מצונזר, ובכך היה כוח משיכתו. הוא הופץ בריכוזים החרדיים והצליח להרגיז חרדים לא מעטים הן באופיו המחוצץ הן בכך שנתן פומבי לדיעות שעברו בדרך כלל רק מפה לאוזן. יש לומר כי שמועות אלה היו לעתים לא מדויקות ולעתים אף חסרות יסוד לחלוטין – אך לעתים הן סיפקו מידע היישר מ"שדה הקרב". כמעט בכל גיליון יצא העיתון בכותרת רעשנית ("סערה ללא תקדים!" וכיוצא באלה) על מהלך חדש של הרב שך או של מקורביו וסייע בכך לקוראיו לקבל תמונה על מכלול המאבקים, ההתנכלויות, הנכלים, התככים והיצרים שרחשו בציבוריות החרדית באותה העת. אף שהוא נחשב בדרך כלל ל"עשב השוטה" של התקשורת החרדית, במבט לאחור קשה להטיל ספק בכך שהוא תרם תרומה, ולו גם צנועה, לצינון יראת הכבוד כלפי ה"גדולים" ולטיפוח הציניות כלפי "דעת תורה". פנים חדשות שבק חיים בשנות התשעים, בערך באותו הזמן שבו ירד הרב שך מן הבמה הציבורית. ההתנגדות ל"ראש הישיבה" היא שהייתה מקור חיותו של העיתון, ומשבטלה זו – בטל העיתון עמה.

בסוף שנות השמונים יצא הרב שך למערכה גם בכיתו פנימה – בישיבת פוניבז'. שנים רבות שררה מתיחות סמויה בינו לבין ר' אברהם כהנמן, בנו של מייסד הישיבה. למשפחת כהנמן הייתה הבעלות על הישיבה, ור' אברהם שימש מנהלה האדמיניסטרטיבי. נוסף על כך שררה מתיחות בין הרב שך לבין ראש הישיבה ששימש לצדו, ר' דוד פוברסקי, ובמיוחד עם בנו של זה, ר' ברל, שאף הוא לימד בישיבה. במשך השנים לא הגיעו מתיחויות אלה לכדי עימות פומבי. ואולם בשנת 1987 ביקש הרב פוברסקי למנות את חתנו למגיד שיעור בישיבה. הרב שך התנגד, וכך גם משפחת כהנמן, כל אחד מנימוקיו הוא. שני הצדדים היריבים עשו אפוא יד אחת נגד הצד השלישי, והברית הלא צפויה הביאה לנישולה של משפחת פוברסקי מכמה עמדות כוח שהיו לה בישיבה. ברית זו אף סייעה לרב שך לקדם כעבור זמן מה את מינויים של שני תלמידי חכמים שחפץ ביקרם – ר' שמואל מרקוביץ' (שהיה חתנו של ר' אברהם כהנמן) ור' אשר דויטש, שניהם מעריצים נלהבים ונאמנים שלו. הסכסוך הסתעף כאשר ר' שמואל מרקוביץ', שנחשב בשעתו "כוכב עולה" ורבים ראו בו יורש אפשרי לרב

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזיציה של דעת תורה

שך, הסתבך במאבקים הפנימיים. היו לו התנגשויות עם גיטו, ר' אליעזר כהנמן (בנו של ר' אברהם), על שליטה וכספים, והיו לו עימותים עם ר' ברל פוברסקי על ההנהגה הרוחנית. על רקע מאבקים אלה התפרקה בתוך זמן קצר הברית קצרת הימים והלא טבעית בין הרב שך לבין משפחת כהנמן, ור' אליעזר כהנמן חבר אל ר' ברל פוברסקי. גם הפעם הוכחה הברית כיעילה, והמחנה המאוחד הצליח לדחוק את רגליו של ר' שמואל מרקוביץ'. סכסוך זה הביא למתח רב בישיבה עוד בימי חייו של הרב שך, אך לא הגיע לכלל מלחמה אלימה אלא לאחר פטירתו. אם לא די בסכסוכים האידיאולוגיים והפוליטיים, התערב הרב שך באותה התקופה בשורה של סכסוכים נוספים. הבולט שבהם, ואולי גם הקשה שבהם, היה פרשת משבר הנישואין של הרבנית הינד'לה קוטלר. פרשה זו תוארה באריכות בספרו של אמנון לוי "החרדים" ואף שימשה מקור השראה למחזהו "שיינד'לה"⁵⁸, ועל כן אסתפק כאן בסיכום קצר שלה ובניתוח השפעותיה הפנים-חרדיות (שנעדר מתיאורו של לוי).

הינד'לה הייתה בתו של ר' יחיאל מיכל פיינשטיין, מגדולי התורה הליטאים בארץ, ומצד אמה – נכרתו של ר' יצחק זאב סולובייצ'יק, הרב מבריסק, שכבר עמדנו לעיל על מעמדו הרם בעולם התורה הליטאי. היא נישאה לר' מלכיאל קוטלר, נכדו של ר' אהרן קוטלר, מייסד ישיבות קלצק (בליטא) ולייקווד (בארצות הברית). מדובר אפוא בשידוך של מיטב האריסטוקרטיה הלמדנית הליטאית. מלכיאל עלה לארץ ישראל, משום שבכית בריסק חזקה מצוותו של הרב מבריסק שלא לעזוב את ארץ ישראל. חיי הנישואין של בני הזוג היו טובים, אך לא נולדו להם ילדים. כעבור כמה שנים חלה אביו של ר' מלכיאל, ראש ישיבת לייקווד ר' שניאור קוטלר, ושכב על ערש דווי. ר' מלכיאל מיהר לאביו שבארצות הברית ושהה לצדו עד פטירתו (1982). לאחר השבעה הציעו מורי הישיבה לר' מלכיאל את משרת ראש הישיבה. לייקווד היא הישיבה הגדולה והחשובה בארצות הברית, וזו הייתה הצעה שאי-אפשר לעמוד בפניה. ר' מלכיאל מיהר לכתוב אל אשתו ולשכנעה כי תבוא אחריו לארצות הברית, אך אמה של הינד'לה, ליפשה, הכריעה חדר-משמעת כי בתה לא תצא לאמריקה. לחציו ובקשותיו של ר' מלכיאל לא

58 אמנון לוי, החרדים, ירושלים: כתר, תשמ"ח, פרק תשיעי, עמ' 97-103. במחזה העביר לוי את זירת ההתרחשות אל חצר חסידית דמויונית.

הועילו, ובשנת 1985 הוא ביקש לתת לאשתו גט ולשאת אחרת על פניה. גם לכך סירבה הינד'לה, במצוות אמה, וכאשר תבע אותה ר' מלכיאל בבתי דין חרדיים – לא התייצבה לדין. כעת הגיעה הפרשה לשררות הרחבות יותר של הציבור החרדי, שעקב בשקיקה אחר הרכילות העסיסית מן הצמרת. בשלב זה התגלגל העניין לפתחו של הרב שך. הרב שך, יש לציין, לא רק שהיה "גדול הדור", אלא שהיה גם מקורב מאוד לשני הצדדים: בליטא הוא היה תלמידו ומקורבו של ר' אהרן קוטלר (סבו של ר' מלכיאל), ואילו בארץ הוא היה תלמידו ומקורבו של הרב מבריסק (סבה של הרבנית הינד'לה), שאף נתן את ה"הסכמה" לספרו הראשון (ובכל זאת הספיק הרב שך להסתכסך עם בית בריסק קודם לכן, כאשר מתח ביקורת על ההפרזה שנהגו, לטעמו, בלימוד סדר קודשים). הוא גם היה בקשרים טובים עם אביה של הינד'לה. תחילה ניסה לשכנע את משפחתה של הינד'לה כי אין סיבה להתעקש וכי עליה ללכת בעקבות בעלה, אך הלחצים לא הועילו. בשלב מסוים כבר היה ניכר שחיי הנישואין של בני הזוג לא ישתקמו, וכל שהיה דרוש הוא דרך נאותה לפרקם. מכיוון שהינד'לה ומשפחתה סירבו לגירושין, עלתה הצעה רדיקלית: היתר מאה רבנים. היתר זה הוא חלק מן החרם הנודע של רבנו גרשום. מכיוון שהחרם אוסר על הבעל לשאת אישה שנייה וכן אוסר עליו לגרש את אשתו בעל כורחה, הוא קובע גם מנגנון למקרה שבכל זאת יש הצדקה לפירוק הנישואין: הגבר יפקיד גט בבית הדין שיימסר לאשתו אם תחליט בכל זאת כי היא מוכנה לקבלו ויהיה רשאי לשאת אישה שנייה על פניה (ומשמעות הדבר, בתרבות האשכנזית, היא בניית תא משפחתי חדש ופירוקו של התא הישן) אם יחתמו מאה רבנים משלוש מדינות על היתר לנישואין שניים. מדובר בהליך משפטי נדיר מסוגו. על פי השמועה הרווחת, הרב שך הוא שהגה את הרעיון כמוצא בפרשה זו; על פי שמועות אחרות הוא רק הובא לפניו. דבר אחד ברור: הרב שך היה הראשון שחתם. בית דין חרדי שהוקם במונסי פעל להשגת החתימות הדרושות, והחותמים הצטרפו בזה אחר זה. חלקם עשו זאת בלי ספק בשל מוראו של הרב שך. בתוך זמן קצר יחסית הצטברו מאה החתימות הנדרשות, וקשר הנישואין בין ר' מלכיאל להינד'לה פורק. הינד'לה נשארה בארץ, ללא גט וללא תא משפחתי חדש, אך לפחות יכלה לשקוע מחדש אל תוך אלמוניותה.

למותר לציין כי הרב שך "שרף" לגמרי את קשריו (המעורערים עוד מקודם) עם בית בריסק, שהוא בלי ספק אחת החוליות החשובות באריסטוקרטיה הלמדנית

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרליזציה של דעת תורה

הליטאית. אולם מהלכו עורר, כצפוי, התנגדות בקרב רבנים נוספים, ולא מעטים, שערערו על הצדקתו ההלכתית של המהלך. בלטו בהם הרב שמואל וואזנר, שבאותם הימים עדיין לא הגיע לקרע העמוק עם "גדול הדור" (קרע זה עתיד להגיע בעקבות המחלוקות עם הרב שך בעניין רבנות העיר בני ברק שהוזכרה לעיל). כמו כן יצא נגד הרב שך ר' חיים גריינימן, שכבר היה לו חשבון פתוח עם הרב שך. מנגד, שני ענפים אחרים של משפחת החזון איש, זה של הסטייפלר (הסטייפלר עצמו נפטר באותה התקופה, בשנת 1985) וזה של ר' נסים קרליץ, צידדו בלב שך. רבנים שונים נקטו עמדות שונות ששיקפו במידה רבה גם את מאבקי המחנות בחברה החרדית בכלל ובמגזר הליטאי בפרט. ככלות הכול, בחברה שבה הסמכות הרבנית היא גם הסמכות הפוליטית-חברתית, גם מחלוקות בדבר הלכה נהפכות לעתים לסכסוכים בעלי אופי פוליטי-חברתי, וכמובן גם אישי.

באמצע שנות השמונים חלה האדמו"ר מגור, הלב שמחה, וחדל לתפקד. טיב מחלתו לא נחשף לציבור עד היום, אך ברור שמלבד בעיות גופניות היא כללה גם סניליות מתקדמת ואולי אף מחלת אלצהיימר. מי שהחלו לנהל את החסידות היו בנו ר' יעקב אריה אלטר (נולד ב-1939), ואחיו למחצה, ר' פנחס מנחם אלטר (1926-1996). ר' פנחס מנחם היה מעורב זה מכבר בענייני העסקנות הפוליטית, ואילו ר' יעקב אריה היה חדש בהם למדי. מדיניות ההנהגה החדשה לא השתנתה שינוי ניכר, והמאבק בין הרב שך לבין חסידות גור הוסיף להתקיים גם בתקופה זו, אך בהדרגה הבשילה אצל ר' פנחס מנחם ההכרה שיש לעשות מאמץ לאחות את הקרעים.

לקראת הבחירות הממשמשות ובאות לכנסת השתים עשרה (1 בנובמבר 1988) גברה במנהיגות החרדית ההכרה שהפילוג מזיק לחברה החרדית בכללה, ועסקנים נמרצים ביקשו להשיב את האחדות למחנה. על פי השמועות, ר' פנחס מנחם היה נחוש בדעתו למנוע את הפירוד המכריע – שלא כאחיו למחצה, ר' יעקב אריה, שהיה נלהב פחות ממהלכי הפשרה ואולי אף טרפד כמה מהם. המגעים האינטנסיביים להשגת פיוס בין הרב שך ובין אגודת ישראל (ובעיקר גור) נכשלו, בין השאר על רקע חילוקי דעות הקשורים ליתוד נאמן ולחב"ד: אנשי אגודת ישראל דרשו כי העיתון החדש ייסגר, ואילו הרב שך התנה זאת בכך שהמודיע יסור למרותו המלאה ובכלל זה יתגייס למאבקו בחב"ד. לכאורה יכול היה הרב שך להמשיך את תמיכתו בש"ס, אך במחנהו היו קולות שסברו

כי אין זה ראוי ש"בני התורה" יהיו סמוכים על שולחנם של הספרדים ושהרב שך עצמו יחלוק את ההנהגה עם הרב עובדיה יוסף. עקב כך החליט הרב שך לקראת הבחירות להקים מפלגה חדשה על טהרת "בני התורה" הליטאים הסרים למרותו. רבים ממקורביו היססו שכן כוחו האלקטורלי הנפרד של הרב שך מעולם לא הועמד במבחן. הוא הוכיח כי הוא יכול להעלות מפלגה שיש לה בסיסי כוח נוספים, אך מעולם לא הציב מפלגה שבסיס הכוח הבלעדי שלה הוא עולם הישיבות הליטאיות לבדו. ואולם הפור נפל, וכך הוקמה מפלגת דגל התורה.⁵⁹ המפלגה החדשה מינתה לעצמה מועצת גדולי תורה משלה, ובראשה הועמד – כמובן – הרב שך. כמעט כל גדולי התורה הליטאים הצטרפו אל הגוף החדש, בעיקר מתוך מה שתואר כקבלת מרותו של "גדול הדור", אך היה בהצטרפותם במידה רבה גם מאימתו ומאימת עושי רצונו. אפילו ר' נסים קרליץ, אחיינו של החזון איש – שהסתייג מכמה ממאבקי הרב שך – הלך בתלם הליטאי. רק אדמו"ר חסידי אחד הצטרף אל המועצה החדשה – האדמו"ר מבעלז, ר' יששכר דב רוקח (נולד ב-1948) – על רקע מתחים ישנים בינו לבין אדמו"רי החסידות האחרים. ה"מועצת" הישנה של אגודת ישראל כללה מעתה רק נציגים חסידים, למעט נציג ליטאי יחיד, ר' בנימין יהושע זילבר (שעוד ידובר בו בהמשך).

רבים חששו שהמפלגה החדשה לא תעבור את אחוז החסימה, וביזיונו של הרב שך יהיה איום ונורא. ואולם דווקא בשל חששות אלה נרתמו פעילי התנועה החדשה ובני הישיבות הליטאיות למשימה במידה חסרת תקדים. פעילי המפלגה החדשה ארגנו עצרת המונית באצטדיון יד אליהו, בחורי ישיבות עזבו את כתי המדרשות (לכאורה בניגוד להלכה הפסוקה בשולחן ערוך⁶⁰ ובוודאי בניגוד לאתוס הליטאי) כדי לעשות נפשות לתנועה שזה אך הוקמה, וכמובן – יתד נאמן התגייס למענה בכל עוצמתו (הגם שקהל קוראיו היה מן המשוכנעים ממילא). הרב שך, שביקש להפגין ביטחון עצמי, הורה כי בני תורה ספרדים יצביעו לש"ס ואף התיר ליתד נאמן לפרסם מודעות תעמולה של המפלגה הספרדית (מהלך שאינו עתיד

59 שם, עמ' 144-154.

60 הנמוק העיקרי שבו מכירה ההלכה כעילה לביטול בתי מדרשות היא פטירת תלמיד חכם, וגם כאן הקריטריונים מחמירים למדי (שולחן ערוך, יורה דעה שמד, יח). בנוגע ל"תינוקות" נאמר כי "אין מבטלין התינוקות אפילו לבנין בית המקדש" (שולחן ערוך, יורה דעה רמה, יג; וכן שם, יב).

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרציה של דעת תורה

להישנות במערכות הבחירות הבאות), אך גם מעריציו הספרדים הבינו כי לעת הזאת הם חייבים להצביע לדגל התורה ולמנוע את תגובתו הקשה של ה"ראש ישיבה". מנגד, גם אגודת ישראל לא שקטה על שמריה: פרישתם של הליטאים ממנה אפשרה את כניסתו של "שחקן חזוק" חדש: הרבי מלובביץ' הודיע על תמיכתו באגודה וקרא לקהל הבוחרים להצביע בשבילה. היה זה חידוש דרמטי, שכן מאז ייסודה של אגודת ישראל הביעה חב"ד הסתייגות ממנה. האדמו"ר ר' שלום דובער (הרש"ב) מלובביץ' ביקר אותה הן על מתניתה הן על יומרותיה הריכוזיות, וכך גם בנו ר' יוסף יצחק (הרי"צ), ואילו הרבי מלובביץ' האחרון התרחק ממנה בעיקר משום שלא רצה להיות מזוהה פוליטית. לעת הזאת תמיכתו הביאה למפלגה קולות רבים, שחרגו הרבה מעבר לקהל הבוחרים הרגיל שלה. חסידי חב"ד, בלהט ובמרץ האופייניים להם ועם המערכת הארגונית המשומנת של תנועתם, התגייסו בכל כוחותיהם לקידום ההצבעה לאגודת ישראל. מעריציו ואוהדיו של הרבי מלובביץ', ובהם רבים שלא הזדהו כחסידי חב"ד של ממש, נשמעו לקריאתו והצביעו ג. וגם כוח אחר, קטן בהרבה, היה יכול להצטרף כעת לאגודה: פא"י הקטנה והנשכחת יכלה לחזור אל חיק התנועה שדחתה אותה בעבר, לא במעט בשל לחצי הרב שך, ונציגה, אברהם ורדיגר, שובץ במקום השלישי ברשימה.

לאחר שנודעו תוצאות הבחירות נשמו הליטאים לרווחה: דגל התורה קיבלה 2 מנדטים. למעשה, מספר המנדטים היה הרבה פחות חשוב למקורבי הרב שך, אלא בעיקר שהמפלגה תעבור את אחוז החסימה, אך המנדט הנוסף הוסיף שמחה על שמחה. מנגד, גם אגודת ישראל המתחרה נשמה לרווחה: היא קיבלה 5 מנדטים, לעומת ה-2 שהיו לה בכנסת הקודמת. החלפתם של הליטאים בחב"ד לא רק שלא החלישה אותה אלא אף חיזקה. ולבסוף, גם ש"ס הפתיעה את הסוקרים ואת המתנבאים ועלתה מ-4 מנדטים ל-6.⁶¹ אך מעל ומעבר לכל אלה,

61 לניתוח תוצאות הבחירות לכנסת השתים עשרה: אברהם דיסקין, **הבחירות לכנסת השתים עשרה**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, תש"ן; אליעזר דון יחיא, "רתיות ועדתיות בפוליטיקה הישראלית – המפלגות הדתיות והבחירות לכנסת ה-12", **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 32 (תש"ן), עמ' 41-54; Asher Arian and Michal Shamir (eds.), *The Elections in Israel – 1988*, Boulder: Westview, 1990

תוצאות הבחירות לימדו לקח פרדוקסלי: לכל הפחות בשלב הנוכחי, הפירוד השתלם לחרדים יותר מן האחרות והביא בסופו של חשבון לחיזוק ניכר ביותר בסך כל הכוח הפרלמנטרי שהיה להם. אך לא פחות מכך היה מדובר בהישג מרשים לרב שך. עיתונאים ופרשנים חישבו ומצאו שבכנסת החדשה סרו למרותו האישית לפחות 8 חברי כנסת (2 של דגל התורה ו-6 של ש"ס). ובל נטעה: גם אגודת ישראל לא יכלה, אפילו לאחר הפילוג, להתעלם ממנו לגמרי.

רק מעטים בציבור הליטאי העזו להסתייג מדרכו של הרב שך באותם הימים. אחד מהם היה הרב דב לנדו, מראשי ישיבת סלובודקה (בני ברק) היוקרתית, המקפיד על הימנעות ממעורבות ציבורית. הוא סבר כי עולם התורה, ובכלל זה מנהיגיו, צריך להתבלט כמי שמתרחק מהמולת הפוליטיקה וראה בפילוג העולם החרדי, מבית מדרשו של הרב שך, אסון. הוא לא היסס לכתוב על כך לאחד מאנשי אמונו המובהקים של ראש ישיבת פוניבז', הרב שמואל דויטש. המכתב לא פורסם בשום במה ציבורית, אך כעבור שנים מצא את דרכו לרשת האינטרנט (כמו עוד "חומרים חסויים" שהממסד החרדי השתדל להשתיק). במכתב, הנושא את התאריך כ' בכסלו תשמ"ט (29 בנובמבר 1988), כמעט חודש לאחר הבחירות לכנסת וכמה חודשים לפני הבחירות לרשויות המקומיות (28.2.1989), הוא כותב דברים נוקבים. בראש דבריו הוא מביע את חששו בנוגע למערכת הבחירות לרשויות המקומיות, פן "מערכת הבחירות האחרונה לכנסת שהיתה כאן תהא כשחוק לגבי מה שצפוי – בל אפתח פי לשטן – במערכת הבחירות המעותדת הזו".⁶² אך חשובה מזו היא אמירתו העקרונית:

ואומר עוד גלויות, ובאופן כללי ונחרץ. אינני מבין בכלל את כל הגישה הזו הגורסת כי על עולם התורה להיות תקיף וחזק ולוחם, היודע להגן על זכויותיו בתוקף, ויודע להשיב מלחמה השערה, ואוי לו למי שבא להצר צעדיו ולמנוע דבר – המגיע לו – בעדו.

62 מן המפורסמות בציבור החרדי שמערכות הבחירות לרשויות המקומיות בערים החרדיות הן יצריות ותוקפניות יותר ממערכות הבחירות לכנסת, משום שבהן מתמודדים הכוחות החרדיים אלה מול אלה, ואילו בבחירות הארציות הם עסוקים גם בהתמודדות המשותפת מול הכוחות הלא חרדיים.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה

לא! לא זו צורתו הראוי'ה והנכונה של עולם התורה. הוא אף פעם לא ה'ה' כך בעבר, ואין זו הצורה שיש ל"הלבישו" בהווה ולהבא!

עולם התורה לפי מיטב הכרתי, והכרת אחי ורעי, חייב להיות רוחני, נעלה ועדין, צנוע ומצטנע, ולא המוני ותוקפני, מופיע ומתבלט, לוחם ואלים! לא!

דבריו של הרב לנדו משקפים את אידאל העדינות ("איידלקייט") הליטאי, הרואה בבני התורה מי שמתרחקים מהמונה של עיר ושקועים בענייני הרוח. הקו השתלטני, החותר להישגים פוליטיים, מנוגד לדעתו לאידאל זה. הוא מודע לכך שהקו שהוא מבקש להציג כרוך ב"הפסדים", אך לדעתו הפסדים אלה עדיפים על ההפסדים שייגרמו לבני התורה אם ייעשו "תקיפים, תוקפניים ואלמים כיריבינו ומתנגדינו". דרך זו משולה בעיניו להתאבדות:

אנחנו לא נלך להתאבד – מבחינת כל המהות הרוחנית העצמית שלנו – כדי להשיג עוד ועוד הישגים פה ושם, לתקן עוולות הנגרמות לנו, ולקבל את כל מה שמגיע באמת לנו, וכל זה במחיר התאבדות רוחנית ומהותית. לא נעשה זאת גם למען הוריד את הרב החב"די [הרב לנדא] וראש העיר הגוראי [ר' משה אירנשטיין], ראש עיריית בני ברק דאז] מכסאותיהם, או אפילו כדי לחזק את "שארית ישראל". כן, אפילו לשם כך לא כדאי להתאבד!

הרב לנדו סבור שדרך זו משחיתה את בניו ובנותיו של הציבור החרדי ומורידה אותם "לדיוטות תחתונות", הן ברמת הפרט הן ברמת הציבור. כל זאת, לדבריו, מתוך עמדה של "העיקר הוא רק 'לנצח'!". יתר על כן, דרך זו מכניסה את הציבור כולו ל"קלחת גיהנומית זו של מלחמות ומריבות נוראות, ושל הרב איש ברעהו". הוא מוסיף ותוהה:

האם בזה נחנך את ילדינו, ונשחית את כל עולמינו עולם התורה, על שנאה ואויבות על אלימות ותוקפנות, על אנחנו עוד "נראה

להם" לכל מי שמפריע לנו, או אף, אינו צועד עמנו בדרך
מלחמתינו?
הזאת תהא צורתו הרוחנית של עולם התורה בדור הבא, ובמקום
ציבור תורני נעלה ומרומם, ניהפך לציבור אלים וחשוף זרוע
מלחמה – כדי לטרוף זרוע אף קדקוד של כל מי שמצר צעדינו או
שאינו נושא חן בעינינו?

כנגד זה מציע הרב לנדו לאחד את כל פלגי היהדות החרדית – "מתנגדים
וחסידים, ליטאים וגוראים, ויז'ניצאים וכו'" – ברשימה אחת מאוחדת לבחירות
לעיריית בני ברק. לדבריו, אף אם הדבר יהיה כרוך ב"ויתורים בלתי נעימים,
ואף מכאיבים", יש להעדיף על פני פילוגה ופיצולה של היהדות החרדית,
שכן פיצול זה נוגע לערכים העליונים של עולם התורה. והוא קובע: "בזה תלוי
כל הצלתינו מרדת לשחת המחלוקת והמלחמה וכל הכרוך בהם".⁶³ הוא מסיים
בהערה מעניינת הקוראת לנמען שלא לשמוע לקולם של אלה שינסו לבלום
אותו בטענות של דעת תורה וכיוצא בה ומצהיר שהוא הולך בדרכם של גדולי
הדורות ואיננו זקוק לגושפנקה שמעבר לכך.
ואולם קולו של הרב לנדו, כמו של מבקריו האחרים של הרב שך, הושתק
במידה רבה. דעת תורה הדומיננטית של ראש ישיבת פוניבז' דרסה את כל מי
שהרים את ראשו, וכל ניסיון להתנגד לה היה עשוי לגרור מחלוקות ציבוריות
נוספות.

63 המכתב התגלגל בשעתו מיד ליד בריכוזים החרדיים בארץ, ובשנים האחרונות
פורסם כמה פעמים, במלואו או בהשמטות, בכמה אתרי אינטרנט חרדיים: שמואל
קופר, "הצורה הראויה והנכונה של עולם התורה", **צופר**, 12.11.2007;
www.tsofar.com/printVersion.asp?article_id=7068; "הגר"ד לנדאו –
איגרת המוסר", **בחדרי חרדים**, 13.11.2007; http://bhol-forums.co.il/topic.asp?cat_id=22&topic_id=2312053&forum_id=18119; "על עולם התורה
להיות תקיף וחזק ולוחם?", **לדעת.נט, פורום תרבות תורנית**, 22.11.2009;
<http://ladaat.net/forum/archive.php?topic=45210.0>; **בחדרי חרדים**, פורום
הצרות חסידיים: www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2750691&forum_id=6685

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופול יזימה של דעת תורה

הפילוג של 1988 והקמת דגל התורה הובילו את הרב שך לסכסוכים נוספים. אחד המעניינים שבהם הוא הקרע בינו לבין הרב בנימין יהושע זילבר. הרב זילבר, שנודע ככינוי החיבה "ר' בנימין הצדיק" (בהגייה אשכנזית), היה תלמיד חכם מובהק, מחברם של סדרת ספרי ההלכה עתירת הכרכים "אז נדברו". כמי שלמד בצעירותו בישיבת המוסר הקיצונית נובהרדוק, הוא גם נחשב טיפוס של "בעל מוסר", אף שלא הרבה לעסוק בתחום זה, על שום הליכותיו הצנועות ודיבורו בנחת עם הבריות. הוא זכה להוקרתם של רבים, ובהם הרב שך, שגם חיבב אותו אישית. בדרך כלל נמנע הרב זילבר מלקחת חלק במאבקים פנים-חרדיים, ואולם מהלכיו הפלגניים של הרב שך חיזקו בו את התחושה שליוותה רבים בציבור החרדי זה זמן רב: הרב שך הוא "בעל מחלוקת" (כלומר, איש ריב ומדון), שפעולותיו אינן עולות בקנה אחד עם "דרך התורה" ואף מסכות נזק ליהדות החרדית. להפתעת רבים הודיע אפוא הרב זילבר כי הוא נשאר במועצת גדולי התורה של אגודת ישראל ואינו מצטרף לדגל התורה. במהלך זה כבר הבדיל עצמו מן הרב שך וממחנהו, ויחסיהם נעכרו מאוד. לעומת זאת הוא זכה בהוקרתם של החסידים, ובייחוד שמחו בו חסידי חב"ד. אם לא די בכך, הרב זילבר גם ביטא התנגדות להחזרת שטחים תמורת שלום, בניגוד לעמדתו של הרב שך ובדומה לעמדותיהם של הרבי מלובביץ' ואדמו"רים חסידים נוספים. הוא הגדיל לעשות כאשר השתתף שנה לאחר מכן, ב-1989, בכינוס של חסידי חב"ד. עם זה לא היה הרב שך יכול להשלים כלל, והקרע בין שני הרבנים הליטאים נעשה מוחלט. רבים מאוהדיו וממכריו של הרב זילבר ניתקו עמו את קשריהם, וכעבור כמה שנים הוא עזב את בני ברק ועבר להתגורר ביישוב החרדי הצעיר והמרוחק ביתר עילית, שבו נפטר בשנת 2008.

זמן לא רב לאחר מכן התגלעו בקיעים ראשונים ביחסיו של הרב שך עם ש"ס. בשנת 1990 יזמו חברי הכנסת של המערך את המהלך הידוע בכינויו "התרגיל המסריח", שנועד להביא לפירוקה של ממשלת האחדות ולמינויו של שמעון פרס לראש ממשלה צרה בתמיכת החרדים. בהתאם למתוכנן הפילו החרדים את ממשלת האחדות בראשות יצחק שמיר בהצבעת אי-אמון. חברי הכנסת של ש"ס נעדרו מן האולם בעת ההצבעה, אף שהיו חברים בקואליציה, ובכך סייעו למהלך למרות עמדתו של הרב שך, שצייד בקיום הברית עם הליכוד. שמעון פרס נקרא להרכיב ממשלה חדשה, אך לאחר שחתם על ההסכמים הקואליציוניים

והגיע להציג את ממשלתו בכנסת (11.4.1990), גילה לתדהמתו כי שני חברי כנסת מטעם אגודת ישראל, אברהם ורדיגר (איש פא"י) ואליעזר מזרחי, נעדרו מן המשכן. נתברר כי השניים נענו לקריאתו של הרבי מלובביץ' ונמנעו מלהצטרף לממשלה החדשה בשל ההנחה שתהיה מוכנה לוותר על שטחי ארץ ישראל. פרס גאלץ להודיע על ביטול ההצבעה ופנה אל הנשיא הרצוג בבקשה לקבל ארכה כדי לנסות בכל זאת להרכיב ממשלה. לעת הזאת נעשתה דגל התורה גורם מכריע, והכול המתניו למוצא פיו של מנהיגה הרוחני הרב שך. לנוכח ההמתנה הדרוכה נשא הרב שך את "נאום השפנים" המפורסם שלו באצטדיון יד אליהו, ובו שלל את ההליכה עם השמאל. הרב עובדיה יוסף, שנטה בתחילה להצטרף לממשלת פרס העתידית, הורה כעת לנציגי ש"ס שלא להצטרף לקואליציה החדשה. פרס הבין כי הוא איננו מצליח לגייס את התמיכה החרדית המובטחת והודיע לנשיא כי לא יוכל להרכיב את הממשלה הבאה. הנשיא קרא אליו את שמיר, וזה הצליח להקים קואליציה בראשותו. ש"ס הצטרפה לקואליציה החדשה, כדרישת הרב שך. אמנם הוא "רשם לה נקודה רעה" על תנודותיה, אך הסדק שנפער לא התרחב, וש"ס המשיכה לפי שעה לראות את עצמה כפופה לסמכותו של "גדול הדור" מבני ברק. עם זאת, אחד ממנהיגי הסיעה, הרב יצחק פרץ, פרש ממנה והקים סיעת יחיד בשם "מוריה". הוא נימק זאת בהתנהגותה הפסולה של ש"ס בפרשת "התרגיל המסריח", והצהיר על נאמנות ל"גדולי התורה" (כלומר לרב שך), אך ההנחה הרווחת הייתה כי נהג כך, בין השאר, משום שהכוח העולה במפלגה, אריה דרעי, דחק את רגליו וצבר השפעה גדולה משלו על הרב עובדיה יוסף.

חרף מהלכיו המפלגים של הרב שך, בחסידות גור – הגדולה והחזקה בכוחות המרכיבים את אגודת ישראל – גברה הנטייה להתפייס סוף־סוף עם הליטאים. שני האישים שהובילו חסידות זו בתקופת מחלתו של הלב שמחה, ר' פנחס מנחם אלטר ור' יעקב אריה אלטר, ובעיקר הראשון, החליטו כי יש לעשות כל מאמץ כדי להשיג איחוד בין המפלגות החרדיות. גם במחנהו של הרב שך גברה ההכרה בכך. למרות המשקעים העמוקים והזלזול ההרדי השקיעו הצדדים את מיטב כוחותיהם לקראת הבחירות לכנסת השלוש עשרה (1992) ולבסוף הגיעו להסדר: שתי המפלגות יוסיפו להתקיים, על מוסדותיהן, אך ירוצו לכנסת ברשימה אחת משותפת שתיקרא "יהדות התורה". לליטאים הובטחו שני מקומות ראליים ברשימה החדשה. אחד האישים הפעילים ביותר במהלך

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרזציה של דעת תורה

זה היה ר' פנחס מנחם. הרב שך נתן את ברכתו להסכם, ומפלס המתיחות ירד קמעה. כמה שבועות לאחר מכן נפטר הלב שמחה, ור' פנחס מנחם עלה על כס האדמו"רות בגור (לאחר פטירתו כונה ה"פני מנחם"). כעת אפשר היה לפתוח דף חדש גם במישור היחסים האישיים בין מנהיג הליטאים לבין מנהיג החסידות הגדולה ביותר בארץ.⁶⁴ אמנם גם עכשיו שבו ופרצו סכסוכים,⁶⁵ אך הרבי החדש מגור עשה כל שביכולתו לבל יגרמו קרע מחודש.

הפעילים החרדים ביקשו להכניס תחת כנפי האיחוד גם את הספרדים. הרב פרץ, שפרש כזכור מש"ס, הבטיח למפלגה המחודשת כי יוכל לסחוף אחריו ספרדים רבים שהצביעו לש"ס ובעיקר את אלה שהסתייגו מן הכיוון ה"שמאלני" שהסתמן בה. עסקני יהדות התורה ניאותו לתת לו את המקום השני ברשימה ובלבד שיממש את הבטחותיו. כמבחן לכך הוסכם כי אם יעלה מספר המנדטים של יהדות התורה על כוחה מלפנים – יישאר על מכונו, ואם לא – יפנה את מקומו למועמד הליטאי הבא.

הבחירות לכנסת השלוש עשרה העניקו ליהדות התורה המאוחדת 4 מנדטים – 3 מנדטים פחות מכפי שקיבלו המפלגות המרכיבות אותה לפני האיחוד – ולפיכך הוכח כי פרשת הפילוג לא גרעה מן התמיכה בה, והאיחוד מחדש לא הביא לגידול בתמיכה זו. לנוכח התוצאות טענו העסקנים הליטאים כלפי הרב פרץ ש"לא סיפק את הסחורה" ונתבעו ממנו לקיים את ההסכם. הרב פרץ מחה וטען כי ההישג הדל נגרם באשמתם של האשכנזים (בשיחות לא פומביות האשים בכך את הרב שך, שהתבטא נגד הספרדים), אך בפועל קיים את התחייבותו ופינה את כיסאו למועמד הליטאי – הרב אברהם רביץ. הפתעת מערכת הבחירות הייתה, גם הפעם, ש"ס. בניגוד לתחזיות שהושמעו בתקשורת שמרה התנועה החרדית-ספרדית על כוחה – 6 מנדטים. בהנהגתו הסוחפת של אריה דרעי היא הלכה והסתמנה ככוח פוליטי רענן שעוד עתיד להגיע להשפעה רבה. אלא שעתה היא עמדה בצומת דרכים מכריע.

64 היחסים התקינים בין המחנות נשמרו גם לאחר פטירת הפני מנחם (1996), כאשר על כס האדמו"רות עלה אחיינו, ר' יעקב אריה אלטר, האדמו"ר הנוכחי מגור.

65 למשל: פנים חדשות 262 (ה' באב תשנ"ג), עמ' 1; שם 282 (י' בטבת תשנ"ד), עמ' 1; שם 339 (ר"ח אדר ב תשנ"ה), עמ' 1; שם 488 (י"ב באייר תשנ"ה), עמ' 1; שם 356 (ט' בתמוז תשנ"ה), עמ' 1.

כעת, לאחר האיחוד מחדש, יכלו החרדים האשכנזים להביט לאחור אל פרשת הפילוג ולבחון את משקעיה: חרף האיחוד הפוליטי, שנות המשבר הותרו אחריהן צלקות ושברים, שלחלקם הייתה משמעות ארוכת טווח. המאבק בין הרב שך לבין החסידים, ובייחוד חב"ד וגור, נראה בעיני רבים כחידוש הפולמוס ההיסטורי בין החסידים למתנגדים (ששיאו היה בשנים 1772-1804) שבעיני חרדים רבים נתפס כאנכרוניסטי. אף שגם בתוך העולם החסידי העכשווי, שהוא ברובו שמרני יותר מתנועה זו ורחוק ממתח משיחי אקוטי, נחשבה חב"ד לתנועה אקסצנטרית, הרבי מלובביץ' זכה בהערכתם ובידידותם של אדמו"רים רבים, ואלה כאבו את המתקפה שלוחת הרסן נגדו. משום שהיריב הקשה האחר של הרב שך הייתה חסידות גור, הגדולה והחזקה בישראל, קל היה להסיק שמדובר במלחמה נגד החסידות בכללה. על אחת כמה וכמה על רקע העובדה שהרב שך אכן היה "ליטוואק" (ליטאי, "מתנגד") בכל רמ"ח איבריו. ראש ישיבת פוניבז' לא חסך כל מאמץ להכחיש האשמה זו,⁶⁶ אך לעומת זאת לא היסס לתקוף את החסידות ואת מנהיגיה גם מעל במות פומביות.⁶⁷ ברור היה ששני הצדדים, החסידים והליטאים, יצטרכו להשקיע מאמצים רבים בשיקום היחסים ביניהם.

בבחירות לכנסת השלוש עשרה קיבלה מפלגת העבודה בראשות יצחק רבין את מספר המנדטים הגבוה ביותר – 44 מושבים, אך התקשתה להרכיב קואליציה. מרצ קיבלה 12 מנדטים והסיעות הערביות חד"ש ומד"ע קיבלו יחד 5 מנדטים. ביחד היו למפלגות השמאל גוש חוסם של 61 מנדטים,⁶⁸ ואולם הסיעות

66 הרב שך (לעיל הערה 25) ה, תקלבתקלו, עמ' קלז-קמ.

67 למשל: פנים חדשות 201 (י"ד באדר תשנ"ב); שם 301 (ג' בסיון תשנ"ד), עמ' 1. ייתכן שיחס זה הגביר את הסולידריות בקרב הקבוצות החסידיות השונות. בעקבותיו, כמדומה, הלכה והתרחבה בשנות השמונים, שנות השיא של מלחמות החרדים, תופעת המוסדות הכלל-חסידיים: בניגוד לעבר, שאז השתדלו החסידים ללמוד כל אחד במוסדות החצר שלו, הביאה הסולידריות הבין-חסידית, שהקיפה כמעט את כל הקבוצות במגזר זה (למעט בעלז), להצלחתם של מוסדות שנועדו לצעירים מכל מיני חסידיות. ישיבות כלל-חסידיות לבנים וסמינרים כלל-חסידיים לבנות הביאו לעליית קרנם של החסידים ולעליית ה"ביקוש" לבני הישיבות החסידיות ב"שוק" השידוכים. 68 לניתוח תוצאות הבחירות לכנסת השלוש עשרה, הנחשבות לאחת הדרמטיות והמכריעות בתולדות מדינת ישראל, ולמשמעותיותיהן הפוליטיות והחברתיות:

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה

הערביות סירבו להצטרף לקואליציה והסתפקו בתמיכה בה מבחוזן. רבין, שביקש להרחיב את הבסיס הקואליציוני של ממשלתו, התאמץ להשיג את תמיכתן של צומ"ת (8 מנדטים) ושל ש"ס (6 מנדטים). שולמית אלוני קיבלה בממשלה המסתמנת את תפקיד שרת החינוך, התרבות והספורט (רוב העיתונים קיצרו את התואר ל"שרת החת"ס", אך יתד נאמן לא היה יכול להרשות לעצמו להצמיד את ראשי התיבות הללו, השמורים בספרות הרבנית לחתם סופר, לשמה של נציגת החילוניות המיליטנטית, ועל כן נהנה מאוד להפוך את סדר האותיות ולכנותה "שרת החת"ס"...). יהדות התורה הודיעה מיד כי לא תוכל להצטרף לממשלה זו, ויתד נאמן מיהר לכנותה "ממשלת השמד". ש"ס, לעומת זאת, התלכטה. שני המנהיגים הרוחניים שהורו את דרכה נחלקו ביניהם. הרב שך הורה לה בתוקף שלא להצטרף לקואליציה ולשמור על אחדות השורה של המפלגות החרדיות, ואילו הרב עובדיה יוסף, שעד עתה "יישר קו" עם הרב שך, הורה לה להצטרף. אריה דרעי היה נתון בצבת הקשה ביותר בחייו. לאחר שהתייסר בלכטים קשים העדיף את הסמכות הרבנית הספרדית על פני הסמכות הרבנית הישיבתית-ליטאית. ש"ס הצטרפה לממשלה ודרעי קיבל בה את תפקיד שר הפנים. הרב שך ראה בכך מרידה בסמכותה של דעת תורה והתנער לגמרי מן המפלגה הספרדית שאותה ליווה מינקותה. ש"ס נידונה כרותחין, ויתד נאמן התקיף אותה בחריפות על "בגידתה".

הקרע בין ש"ס לבין הרב שך הוליך את שני המחנות לפירוד שחרג הרבה מעבר למישור הפוליטי. מכיוון שדעת תורה היא ביטוי לסמכות רבנית עליונה, הייתה כאן למעשה הכרזה שלספרדים יש מנהיגות רוחנית משלהם, נבדלת מזו של עולם הישיבות שממנו יצאו מרבית עסקניה ופעיליה של ש"ס. למעשה הייתה כאן כעין הכרזת עצמאות של החרדיות הספרדית בכללה, וזו הציבה אותה כ"מגזר (הגדול) השלישי" של החברה החרדית, לצד החסידים והליטאים. הרב שך לא יכול היה לסבול התפתחות זו וראה בש"ס גולם שקם על יוצרו. עוד לפני

אברהם דיסקין, הבחירות לכנסת השלוש עשרה, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, תשנ"ג; גיורא גולדברג, הבחור הישראלי 1992, ירושלים: מאגנס, תשנ"ד; Asher Arian and Michal Shamir (eds.), *The Elections in Israel – 1992*, Albany: State University of New York Press, 1994

הבחירות, כאשר המתח בין המפלגות החרדיות כבר ניכר מאוד, קבע כי הספרדים עדיין אינם ראויים להנהגה משום שטרם הוכיחו את עצמם במאבק נגד כוחות החילון וההשכלה. לנוכח התגובות הקשות על התבטאות זו מיהרו עסקניו (ואף בנו אפרים, שנעשה דתי-ציוני והתרחק ממאבקי אביו) "להסביר" את הדברים ולבאר כי כוונתו לא הייתה גזענית. בחורף 1992 נשמעו דיווחים שלפיהם ביקש ראש ישיבת פוניבז' להטיל חרם על הרב עובדיה יוסף על רקע נכונותו להצטרף לממשלת רבין, ורק בזכות התערבותו של האדמו"ר החדש מגור נמנע המהלך המביך.⁶⁹ ראש ישיבת פוניבז' כינה את אנשי ש"ס "בנים משחיתים",⁷⁰ שומעי לקחו סירבו להזמנים לאירועים תורניים, ובחורי ישיבות ממעריציו נהגו לשיר "וקרני רשעים אגדע" באירועים פרטיים של חברי כנסת או רבנים של ש"ס. בד בבד ביקש הרב שך לעודד ולטפח את צמיחתה של מנהיגות חרדית-ספרדית אלטרנטיבית בדמות ארגון "מרכיצי תורה ספרדים". ארגון זה שימש מסגרת לכל הרבנים הספרדים בעלי האוריינטציה הליטאית, שגילו כלפיו נאמנות וסרו למשמעתו. לקראת הבחירות לכנסת הארבע עשרה (1996) הצטרף לחוגים אלה גם אחד מחברי הכנסת לשעבר של ש"ס, הרב יוסף עזון, אך המפלגה שהקים, "תלם אמונה" שמה, לא עברה את אחוז החסימה. לימים יבקש הרב שך שלאחר פטירתו יערכו לו טקס "ארבע מיתות" על שהקים את ש"ס.⁷¹ אריה דרעי, מצדו, סבר כי כל ה"רדיפות" שהיה עתיד לעבור בשנים שלאחר מכן הן עונש שנבע מן ה"קפידא" שהטיל בו הרב שך.⁷²

מאבק נוסף, במישור שונה לגמרי, שניהל הרב שך בתוך העולם החרדי, צנוע הרבה יותר ומתוקשר הרבה פחות, היה נגד מה שאפשר לכנות "המגמות החדשות בתנועת המוסר". תנועת המוסר היא תנועה דתית-רוחנית שקמה בליטא באמצע

69 פנים חדשות 227 (י"ז בחשוון תשנ"ג), עמ' 1.

70 פנים חדשות 228 (כ"ד בחשוון תשנ"ג), עמ' 1.

71 טקס ארבע מיתות הוא טקס הנעשה בגופת הנפטר, ובו נערכות פעולות המסמלות את ארבע מיתות בית דין על חטאים חמורים, כדי שאם אכן האדם חטא בכאלה הוא יקבל כביכול את עונשו בעולם הזה ויפטר ממנו בעולם הבא.

72 "קפידא" היא כעסו של תלמיד חכם, שעל פי המסורת התלמודית עלול להביא לנזק למי ש"הקפיד" עליו. יצוין שגם לפני שנכנס לכלא איילון כדי לרצות את עונשו, נשא דרעי נאום ליד שערי הכלא ובו ביקש בפומבי סליחה מהרב שך.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה

המאה התשע עשרה. מייסדה, ר' ישראל סלנטר (1810-1883), ביקש להכניס אל תוך סדר יומו של היהודי המאמין את "לימוד המוסר", דהיינו עיסוק רוגש ("בהתפעלות") בספרי המוסר הקלסיים, שמטרתו להביא את הלומד לבחינה עצמית ("בירור"), לריסון יצריו ורצונותיו ("כבישה") ולבסוף ל"תיקון המידות" ול"יראה". מדובר בסוג לימוד שונה, רגשי וכעין-סוגסטיבי, שאמור היה לתפוס את מקומו לצד לימוד הגמרא, שהוא אינטלקטואלי ועיוני בעיקרו. ממשיכיו של ר' ישראל סלנטר ביקשו להכניס את "שיטת המוסר" אל תוך הישיבות הליטאיות ואף הצליחו בכך במידה רבה. בישיבות שולב "סדר מוסר", תפקיד ה"משגיח" שודרג לרמה של מדריך מוסר, והוא אף מסר "שיחות" (כעין דרשות) וקיים "יעדים" (מפגשים בקבוצות מצומצמות לבירור פרטני של עניני תיקון המידות). בישיבות אחדות הניבה "שיטת המוסר" גם שינויים בדרכי לבושם של בני הישיבות ובסדרי ההזנה וההלנה שלהם. אולם ככל שהתרחב מעגל ההשפעה של תנועת המוסר, כך קטנה עוצמתה החווייתית. כבר בליטא שלפני השואה הורגשה התרופפות במעמדו של "לימוד המוסר", ורוב הישיבות שמו את עיקר הדגש על לימוד הגמרא ולא על תיקון המידות. עוד יותר מכך בלטה מגמה זו בארץ ישראל. רוח המוסר לא התאימה לאווירה ששלטה בארץ בשנות ההתיישבות הציונית ובשנים הראשונות להקמת המדינה, ונוסף על כך כמה מן האישים המרכזיים שהשפיעו על עולם הישיבות היו מסויגים מלימוד זה. אף ששמרו בישיבותיהם על דפוסי המוסר שנוצקו בליטא, עשו זאת רק כדי לצאת ידי חובת שימור הדגם הישן והמוכר, ואילו בפועל נטו לצמצם את השפעת המוסר המעשי כפי יכולתם. לימוד המוסר חדל להיות תהליך חינוכי חיוני ואינטנסיבי והפך להיות במקרה הטוב ריטואל קצר ויבש שנערך לפני תפילת ערבית; המשגיחים לא הדריכו את התלמידים בדרכים התובעניות של "עבודת המידות" אלא הסתפקו בהשפעת "שיחות" כלליות ובהנחלת ערכי ה"השקפה". ואין צריך לומר כי עיקר הדגש בישיבות הושם על לימוד הגמרא.

הרב שך, כמו ראשי ישיבות אחרים, קידם את המגמה הזאת. רשמית, הוא לא יצא מעולם נגד תנועת המוסר. אדרבה, הוא ראה את עצמו כחניך מובהק שלה, העלה על נס את תרומתה לבלוימת רוחות ההשכלה והחילון,⁷³ ובכמה ממכתביו

73 הרב שך (לעיל הערה 30), א, הקדמה למהדורא רביעאה (העמודים אינם ממוספרים).

אף הטיף לשמירה קפדנית על לימוד המוסר בישיבה וקרא לפרסומם של ספרי מוסר ולהפצתם.⁷⁴ אולם בפועל הוא ייצג, לצד גדולי תורה ליטאים אחרים, את המגמה שביקשה להוסיף ולקיים את המוסר בצורתו המנוטרלת, כחלק משימור הצביון המסורתי של הישיבות הליטאיות ותו לא; וודאי שלא רצה שהעיסוק במוסר יבוא, בכל צורה שהיא על חשבון ה"לימוד" – לימוד הגמרא.

אחד האישים שדעתם לא נחה ממגמה זו היה הרב שלמה וולבה (1914–2005).⁷⁵ הרב וולבה נולד בגרמניה למשפחה לא אורתודוקסית, למד פסיכולוגיה ובצעירותו נכבש ל"שיטת המוסר" בישיבת מיר. בתקופת השואה ולאחריה הוא שהה בשוודיה ואחר כך הגיע לארץ, התקרב אל החזון איש ולימים בלט במיוחד כמשגיח של ישיבת באר יעקב. כמצופה מבעלי מוסר מובילים בתקופתו, הוא עסק לא רק בענייני תיקון המידות של הפרט אלא גם בשאלות ה"השקפה" הכלליות ותרם לתחום זה תרומה רבת משקל. לאחר מלחמת ששת הימים היה מאבות תנועת התשובה בימיה הראשונים. אולם עם פרישתו מן הישיבה, בתחילת שנות השמונים, החליט להקדיש את עצמו לענייני "עבודת המידות" ולהנחיה חינוכית של יחידים המבקשים לעלות במעלות ה"יראה" (בלשונו שלו, הוא עבר מ"קירוב רחוקים" ל"קירוב קרובים"). אף שהרב וולבה, בדרכו הסולידית, לא הכריז על כך במפורש, ברור למדי שהייתה בדרכו שאיפה לחדש בזעיר אנפין את רוחה החינוכית של תנועת המוסר המוקדמת, גם אם בגרסתה המתונה.

לא רחק היום והרב שך הביע ביקורת גם על הרב וולבה. אף שכאמור הוא לא התנגד לדרך המוסר, הוא העדיף את גישות המוסר ה"פשוטות" יותר, שלא הציבו אתגר אינטלקטואלי למאזין והתמקדו בעידוד לימוד התורה ובשמירת הנורמות הישיבתיות. הוא לא יכול היה לשלול את הניסיונות להחייאת המוסר, שהרי גם הוא עצמו היה מחויב לו, ומה עוד שהרב וולבה כבר הוכר אז כ"זקן המשגיחים" ונהנה מיוקרה בעולם הישיבות. לפיכך הפנה הרב שך את ביקורתו כלפי שיטתו החינוכית הייחודית של "המשגיח", שאותה הציג כחדשנית מדי, וכלפי הצעותיו

74 הרב שך (לעיל הערה 25), א, סה, עמ' קכ; שם, ד, רעז-רעה, עמ' דו-ו; שם, ו, תרלג-תרמד, עמ' נב-נט.

75 לדיון מקיף בנושא זה: יאיר הלוי, "הרב שלמה וולבה ומאמצי החיאת המוסר בעולם ה'השקפה' הישיבתי" (טרם פורסם).

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזיציה של דעת תורה

לשינויים בסדר לימוד החומש לילדים. במקרה זה הוא לא יצא למאבק פומבי – הוא רק הורה לתלמידיו, בפורומים סגורים, שלא ללכת לשיחותיו של הרב וולבה ושלא להיזקק להדרכותיו. אך השמועה נפוצה לה בכל רחבי העולם החרדי. הרב וולבה לא השיב מלחמה כלל ועיקר. על אף תגובתו המאופקת, ואולי בזכותה, התנגדותו של הרב שך פעלה במידה מוגבלת בלבד. בימי הנהגתו אכן ירדה מעט קרנו של "המשגיח", אך גם זה לא קרה במידה רבה מדי, ולאחר שירד הרב שך מן הבמה הושב לו כבודו הראשון, ואף יותר מכך.

בעל מוסר שונה לגמרי היה ר' שמשון פינקוס (1944–2001). למעשה, ספק אם אפשר להגדירו כבעל מוסר. הוא היה רב אמריקני שלמד בפוניבז' ונשלח על ידי הרב שך לשמש רבה של הקהילה החרדית הקטנה באופקים. שיחות המוסר שלו משכו קהל חרדי, בדרך כלל לא גדול, וההקלטות משיחות אלה הופצו על ידי מעריציו. תוכנו נגע בדרך כלל לענייני דיומא (פרשיות השבוע, חגים) ולענייני תיקון המידות, אך לא בלטה בהן קריאה ל"עבודת המידות" אינדוידואלית מאומצת אלא דווקא ביקורת על עניינים בעלי אופי חברתי יותר. אף שהרב פינקוס השכיל לשמור על לשון מאופקת, הוא התהלך על הגבול הדק שבין תוכחה על "ירידת הדור" (תוכחה שהחברה החרדית רואה בחיוב) לבין ביקורת עקרונית על יסודות הסדר החברתי החרדי (שהחברה החרדית רואה בשלילה). בדרך כלל לא הייתה לשיחות אלה תפוצה נרחבת בכני ברק או בירושלים, המלאות ברבנים ובדרשנים בכירים יותר, ואפשר לומר שהרב פינקוס היה "גיבור מקומי" של הריכוזים החרדיים הקטנים שבדרום הארץ. אף על פי כן, כאשר הגיעו קלטות אלה אל בחורי פוניבז', הורה הרב שך שלא לשמוע את דבריו של הרב פינקוס. גם הפעם ההוראה לא פורסמה בפומבי אלא רק ניתנה למעגלים מצומצמים. איפוק זה נבע ככל הנראה מכך שהרב פינקוס לא היה חשוב או בעל השפעה במידה המצדיקה יציאה נגדו בקול רעש גדול, ומשום שרעש שכזה רק היה נותן לו פרסום והופך את הקלטותיו למבוקשות עוד יותר. לפרשה זו היה סוף טרגי: הרב פינקוס, אשתו ובתו (אחת משנים עשר ילדיו) נהרגו בתאונת דרכים קשה. כיום, שנים לאחר פטירתו, שיחותיו מודפסות בספרים ובקונטרסים (בנוסחים מצונזרים, ללא הביקורת ה"בעייתית") וזוכות להצלחה רבה בעיקר בקרב "בני תורה" ליטאים. התנגדותו של הרב שך אליו נשכחה לגמרי.

מאבקיו של הרב שך נגד בעלי המוסר שונים ממאבקיו באישים אחרים, משום שהוא לא התנגד לשיטתם ובדרך כלל אף היה שותף כן ואמיתי להערכה המקובלת כלפיהם בעולם הליטאי. קרבה זו לא עצרה בעדו מלצאת נגדם. העיסוק בענייני מוסר נראה לו כחורג מן הממדים הראויים לו ועל כן ביקש לשמור אותו בגבולותיו ה"נכונים". ובכל זאת אולי יש בקרבה זו כדי להסביר את המתינות היחסית שאפיינה את מאבקיו אלה.

עד כאן לא מניתי אלא את מאבקיו העיקריים של הרב שך. כמעט לכל מאבק כזה היו עוד ספיחים והסתעפויות צדדיות לאין מספר, שאי-אפשר כלל לפורטם. אך אפילו אם נסכם רק את אלה שכבר נמנו, הרשימה המתקבלת ארוכה ביותר: הרב שך נגד פא"י; הרב שך נגד גור; הרב שך נגד חב"ד; הרב שך נגד אגודת ישראל; הרב שך נגד כל החסידויות (חוץ מבעלז); הרב שך נגד הרב בנימין זילבר; הרב שך נגד המודיע; הרב שך נגד הרב לנדא; הרב שך נגד הרב וואזנר; הרב שך נגד הרב שטיינזלץ; הרב שך נגד הרב עובדיה ותנועת ש"ס; הרב שך נגד ר' מיכל פיינשטיין ובית בריסק; הרב שך נגד הרב גריינמן; הרב שך נגד הרב וולבה; הרב שך נגד הרב פינקוס. ולא נשכח להוסיף גם את המאבקים בשיבתו שלו, ישיבת פוניבז', שבימיו רק החלו לתסוס. כל המאבקים הללו נעשו לשיחת היום בציבור החרדי, ומתנגדי הרב שך באותם הימים התלוצצו שכאשר יהודי חרדי קם בבוקר הוא צריך לשאול "עם מי הרב שך הסתכסך היום?". אכן, כמעט אין אדם או "חוג" (קבוצה חברתית, בעגה החרדית) שהרב שך לא עמד אתו בקשרי מלחמה מסוג כלשהו. ומכל מקום, אין ספק שמדובר במספר חסר תקדים של מאבקים, המבדיל אותו מכל קודמיו במנהיגות הליטאית.

האם מדובר רק בהבדלי מזג או שמא גם בהבדל בתפיסת מעמדה של דעת תורה? אין ספק שאישיותו השתלטנית של הרב שך הייתה גורם ראשון במעלה בדרכו כמנהיג. יתר על כן, כבר ציינתי כי מבחינה רעיונית הוא לא תרם כל פיתוח הגותי לדוקטרינת דעת תורה, ובכך מתחזקת ההנחה שהוא לא ביקש לחדש בה מאום. ואולם כשאנו מדברים על שלבי התפתחותה של דוקטרינה דתית עלינו להביא בחשבון לא רק את הרעיונות הגלויים והמנוסחים, אלא גם את ההנחות הסמויות, הגישות הלא מנוסחות והאווירה המיוחדת שהיא משקפת. כאשר אמורים הדברים בדוקטרינה הנוגעת למנהיגות, עלינו לבחון בה את הקו המיוחד שכל מנהיג מביא עמו אל התפקיד. במקרה זה ברור למדי שהרב שך

תפס את תפקידו באופן ייחודי, השונה מזה של מרבית קודמיו. כפי שכבר הערתם לעיל, דומה שהקו המיוחד לו הוא השאיפה למונופולזיציה של דעת תורה. אם נבקש בכל זאת מונח לשוני להיתלות בו, הרי שמונח זה הוא ה"אמת", והוא אכן חזר ונשנה בדברי מעריציו של ראש ישיבת פוניבז'. הרב שך, טענו, איננו "בעל מחלוקת" אלא "איש אמת"; רק ה"אמת" היא נר לרגליו; הוא איננו מוותר ואיננו מתפשר על ה"אמת".⁷⁶ רבים מהם אהבו לצטט את הדברים שכתב לו החזון איש בשנת תש"ג, במכתב שבו התפלמס עם חידוש שפרסם הרב שך בעניין דיני קרבן שלמי שמחה: "אין דרכי לבוא כמו"מ עם החכמים", כתב לו גדול הדור, "אבל מעכרת"ה [מעלת כבוד תורתו הרמה] שליט"א, שהאמת אהוב ל[י]ה מאד, דנתי בזה לפנייהם למען הגדיל תורה".⁷⁷ הנה כי כן, אמרו המעריצים, כבר אז צפה החזון איש למרחוק שה"אמת" היא מידתו המובהקת של הרב שך. אין צריך לומר שמאז ומעולם האמינו יהודים חרדים שהתורה היא אמת מוחלטת, אולם פירוש מסריה ניתן בידי חכמים, וכאן גילתה המסורת היהודית מידה לא מבוטלת של פתיחות למגוון דעות שהתבטאה במטבעות לשון שחוקות דוגמת "שבעים פנים לתורה"⁷⁸ ו"אלו ואלו דברי אלהים חיים".⁷⁹ האמת המוחלטת נותרה אפוא שמימית, ואילו כאן על הארץ, בעולמם של חכמים, האמת יחסית למדי, ולו רק בתוך "מתחם הלגיטימיות" של הדוגמטיקה הרבנית. נראה שגישה זו הועצמה עוד יותר בשיח האינטלקטואלי הישיבתי, ואולי יהיה זה מאלף לציין כי בכל הנוגע לשיח הלמדני בישיבתו שלו – ישיבת פוניבז' – הרב שך היה ידוע כמי שעודד את תלמידיו לחלוק על חידושיו ולמצוא את נקודות התורפה שבשיעוריו; אולם הוא הגביל גישה זו לארבע האמות של בית המדרש, שבהן מתנהל לימוד התורה העיוני. בכל הנוגע להנהגה המעשית, ובפרט לענייני דעת תורה הנוגעים ל"השקפה", היא נמחקה באחת. כאן סבר הרב שך שאין מגוון ואין יחסיות; יש רק "אמת" אחת, ורק "דעת תורה" אחת היא "בהירה" ו"טהורה" (אם נזקק למונחים שחזרו שוב ושוב ביתר נאמן

76 למשל שוורץ (לעיל הערה 17), עמ' 19, 75-76.

77 מכתב החזון איש אל הרב שך משנת תש"ג הובא אצל הרב שך (לעיל הערה 30), כרך ג, עמ' שפ [ההדגשה שלי].

78 ר' אברהם אבן עזרא, הקדמה לפירוש התורה; ובלשון קרובה לזה בכמדבר רבה יג, טו.

79 עירובין יג ע"ב.

ובספרות ההשקפה של ימי הרב שך). יש להעיר כי גם תפיסה זו לא הומצאה על ידי הרב שך. מי שנקט אותה הרבה לפניו היה ר' אלחנן וסרמן, ה"גדול" הליטאי בעל הקו הדוגמטי, שהיה ממעצבי דוקטרינת דעת תורה שלפני השואה ושחיבוריו האידאולוגיים השפיעו מאוד על הרב שך.⁸⁰ אולם בדורו נחשב הרב וסרמן קיצוני במידה רבה; הוא לא זכה למעמד של "גדול הדור" בה"א הידיעה ועל כן גם לא יכול היה להביא גישה זו לידי ביטוי מעשי. הרב שך, לעומתו, זכה לעוצמה ריכוזית חסרת תקדים וביטא אותה הלכה למעשה. עצם המונח "דעת תורה הטהורה" נעשה רווח יותר מתמיד, כמעט מטבע עובר לסוחר. הכוונה הייתה תמיד לדעת תורה של הרב שך. מכלל הן אתה שומע לאו – שכל הדעות האחרות אינן דעת תורה, או לפחות אינן זו הטהורה. המסקנה ברורה: צריך לדכא אותן, להגות אותן מן המסילה.

תפיסה זו הביאה את הרב שך ואת מעריציו להציג את החברה החרדית בראי עקום. יתד נאמן חזר ותיאר לא פעם את הדברים כאילו לא הרב שך התפלג משאר היהדות החרדית, שהרי היהדות החרדית ה"אמיתית" וה"טהורה" היא הרב שך, אלא האישים וה"חוגים" האחרים הם שהתפלגו ממנה ו"בנו במה לעצמם" (מונח הלכתי המציין את מי שכונה מזבח מחוץ לבית המקדש, בניגוד למצוות התורה, המחייבת את ריכוז הפולחן בבית המקדש לבדו). היו כאלה שהתלוצצו על יומרות אלה,⁸¹ אך אלה שנפגעו מהן – וכאלה היו רבים – לא נטו אפילו לחייך. אכן, חלק מן המאבקים הללו היו רעיוניים, אך חלק מהם היו חברתיים-פוליטיים ואף אישיים, ואף על פי כן כולם הוצגו על ידי מעריצי הרב שך כמאבקים על "דעת תורה הטהורה".

80 כבר ציינתי את ההשפעה הזאת במאמרי הנזכר לעיל (הערה 26).

81 בדיחה בני ברקית שנפוצה באותם הימים מספרת שהרב שך והרבי מלובביץ' נפגשו, והתנהל ביניהם הדו-שיח שלהלן:

הרבי מלובביץ': למה אתה רודף אותי?

הרב שך: כי אתה אומר שאתה המשיח.

הרבי מלובביץ': אבל אני באמת המשיח...

הרב שך: מי אמר לך את זה?

הרבי מלובביץ': הקב"ה!

הרב שך: אני?? מעולם לא אמרתי לך את זה!

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופוליוזיה של דעת תורה

הרב שך היה מודע לכך שהוא נתפס כ"בעל מחלוקת", אך ראה – כנראה בתום לב – את מפעלו כעמידה על "כבוד שמים". בנאום שנשא באספת ראשי ישיבות למען תנועת דגל התורה לקראת הבחירות לכנסת אמר:

האמינו לי שאין לי שום טובת הנאה מכל זה. איני מקבל משכורת מאף אחד, וגם לא כבוד. אינני "הרב הראשי" וגם לא "הרב הכולל", ואומרים עלי שאני בעל מחלוקת, שאני חולק בענין זה ובענין אחר. אני סובל רק בזיונות, אך כל זה למען כבוד ה' ותורתו. וה' יעזור שיתרבה כבוד שמים.⁸²

הרב שך נהג תדיר לתלות עצמו בחפץ חיים, אך דומה שבעניין זה הוא נבדל ממנו הבדל עמוק. כפי שרמזתי לעיל, החפץ חיים ראה את "דעת תורה" כדבר הטמון בתורה עצמה והאמין שלכל יהודי יש גישה אליה, ואילו הרב שך היה אליטיסט מובהק וסבר ש"דעת תורה" נמצאת רק בגדולי הדור המובהקים, ובעצם – רק בו; החפץ חיים נלחם בתוקף על איסור מחלוקת – והתכוון לפילוגים בתוך האורתודוקסיה – ואילו הרב שך עשה אותה ללחם חוקו; החפץ חיים אף הזהיר כי מחלוקת גוררת אחריה עברות חמורות – ובראשן לשון הרע, אך הרב שך לא נרתע, במיוחד במאבקו נגד חב"ד, גם מביטויים פוגעניים ביותר. כשנשאל במפורש אם מותר לדבר לשון הרע על "הכת" – השיב "רק לתועלת מותר".⁸³ קטגוריית התועלת היא כידוע הקטגוריה העיקרית שלפי החפץ חיים מצדיקה, בכפוף לסייגים מרובים מאוד, לשון הרע,⁸⁴ אך נראה שפרשנותו של הרב שך למונח זה הייתה מרחיבה ביותר.

בשיחתו הפומבית האחרונה, בפתיחת המחזור הארבעים ושתיים של ירחי כלה בישיבות פוניבז', בחודש אייר תשנ"ד, התייחס הרב שך כדרכו גם לעקרונות

82 דברים חוצבים להבות אש |חסרים שנת ההוצאה ומקומה – כנראה בני ברק תש"ז|, עמוד אחרון [אין מספרי עמודים]; חלק זה של הנאום לא פורסם באסופת כתביו, מכתבים ומאמרים (לעיל הערה 25).

83 כנסת עזרא: ספר הזכרון לרב עזרא עטייה |חסר שם העורך|, ירושלים: הוועד להוצאת כתבי מרן, תשנ"ח, עמ' תסח.

84 ר' ישראל מאיר הכהן, חפץ חיים, חלק א, כלל י, הלכה א.

ה"השקפה" ולהשלכותיהם על בעיות השעה. הוא שב וקרא לדבוק בדרכי החינוך הישנות, גינה את החילונים במילים בוטות עוד יותר מכרגיל והדגיש את הצורך להתרחק מהם ולא לבטוח בהם. את תפיסתו השמרנית תלה, כדרכו, בנאמנות לדבר ה' הנצחי:

האמונה הזאת [בנצחיות דבר ה'] היא שהחזיקה את היהודים תמיד. יש לו ליהודי את הדרך הישנה, ו[הוא] לא מתפעל משום דבר. זה מה שהחזיק את היהודים בתקופות של גזירות ושחיתות. גם כאשר הרגו יהודים הם נשארו מאמינים ומסרו נפשם ולא המירו את אמונתם בתורה, מפני שזהו דבר השם! דבר השם הוא נצחי ולא יכול להתבטל, ובאמונה זו אנחנו ממשיכים להחזיק.

ואם קמים אנשים – דור חדש, ממשלה חדשה, נוער חדש – ורוצים לבנות עכשיו חיים חדשים ולהשליך את הדרך הישנה, מה שהיה פעם הוא מיושן בעיניהם – "פעם עשו ככה ואילו היום הוא אחרת, היום צריכים 'חופש הפרט', שכל אחד יעשה מה שהוא רוצה, נשואים אזרחיים וחילול שבת" ר"ל [רחמנא ליצלן] – זהו החורבן! מזה יהיה חורבן לכלל ישראל, מזה יתבטל כלל ישראל ח"ו [חס ושלום], כי הלא היהודים הם מיעוט קטן מכל אומות העולם, ואם ישליכו מעליהם את אמונתם הם יתערבו עם כל אומות העולם ויתבטלו. יתכן שיהיה [!] גויס, אבל לא כלל ישראל. הרי רואים מה שקרה בגרמניה כאשר עזבו את בתי הספר הישנים והלכו לכתבי הספר של הגרמנים, והתחילו ללמוד את התרבות שלהם, אז התבוללו לגמרי.

לכן אם רוצים אומה יהודית, צריכים לאחוז בדרך הישנה, "שאל אביך ויגדך, זקניך ויאמרו לך", צריכים להחזיק את הדרך הישנה. השבת צריכה להישאר במקומה, אסור שיחסר ממנה מאומה. [...]

ולכן מוטל עלינו החיוב לנהל מלחמה נגד אותם "אנשי דת". הם מסתכלים רק על מה שמבטיחים להם, ואמנם עכשיו הם משאירים אותם חופשי, אך אחרי שיהיו בממשלה ובעוד שנה או כמה שנים יתחזקו, אז כבר לא יוכלו להוציא את הממשלה מידיהם, ויעשו

ככל העולה על רוחם בלי לשאול אף אחד. כשיהיה בכוחם יעשו הכל כרצונם, יבטלו החדרים ויסגרו אותם. בחינוך הממלכתי בארץ ישראל לא יודעים אפילו מי היה משה רבינו, הם לא יודעים אפילו מי היו האבות, הם לא יודעים מי זה היה רבי עקיבא, הם לא יודעים כלום – כמו הגוים. כך מתחנכים הילדים בבתי הספר, ולא הולכים ל"חדר" יהודי, לא יודעים כלום בשום דברי יהדות, לא יודעים מה זה שם השם, לא יודעים מה זה יום כיפור, לא יודעים מה זה ראש השנה, לא יודעים שום דבר. הרי בדרך כזה מוכרח ליבטל כלל ישראל ח"ו. מי אפוא מחריב את כלל ישראל? אנחנו או הם?! הם סבורים שהם בונים, ולאמיתו של דבר הם מחריבים! הילדים שלהם סרים מהדרך הישנה, אבל ילדינו הולכים בדרך הזאת, אנחנו הבונים! לבנות – אנחנו בונים! הישיבות בונות, הישיבות מחזיקות. [...]

הייתי רוצה לדבר ולדבר, הייתי רוצה לדבר יומם ולילה, אבל מה אעשה, כוחותי נגמרים. זה כל מה שיכולתי, "לאדם מערכי לב ומה" מענה לשון". אני כבר לא יכול יותר. אני מבקש מכם שתקשיבו למה שאני מדבר. הדבר הטוב ביותר – אם אתם רוצים לשמור את כלל ישראל ולבנות את ארץ ישראל – צריכים ללמוד, ולשלוח את ילדיכם לחדר יהודי, ומחדר לישיבה קטנה ומישיבה קטנה לישיבה גדולה, ורק אז יוכל להיות סוחר או יכול להיות הכל, אבל העיקר שידע שהוא יהודי, ולא כמו אלה ששולחים את ילדיהם לאוניברסיטאות ולמוסדות תיכוניים בלי שילמדו שום יהדות. אם המורים והמנהלים אינם יודעים מה זה ספר תורה, אז איך ידעו הילדים?! – ונמצא שמשימים את כלל ישראל. הם מחריבים את כלל ישראל, והם הרודפים את כלל ישראל. הם רודפים! אסור להתחבר עמהם, ואלה שמתחברים עמהם הם רשעים גמורים! רשעים גמורים! צריכים להחרים אותם!⁸⁵

85 הרב אלעזר מנחם מן שך, היא שיחתי: שיחות האחרונות, בני ברק: מ' הרשקוביץ, תשס"ב, עמ' סד-סו.

ולאחר עוד כמה מילות חיזוק נפרד מקהלו ב"דה־קרשצ'נדו" שהונצח על ידי רושם השיחה:

הקב"ה יעזור שנזכה לגאולה שלמה. אין לי שום כח לדבר, אתם רואים [...] אבל אינני יודע אם אוכל לדבר אתכם יותר, אני רוצה ליפרד מכם, נוכל להתראות עוד הרבה שנים, שנוכל להתועד יחדיו ולהתחזק. תהיו בריאים וברוכים, ותזכו לאריכות ימים ושנים. כוחותי נגמרו, כפי שאתם כבר יכולים לשמוע [...]

במילים אלה סיים את השיחה וירד מן הבמה. ואמנם לאחריה חדל הרב שך לנאום בציבור. זמן לא רב לאחר מכן הוא פרש מפעילות ציבורית,⁸⁶ מיעט להגיע לשיבת פוניבז' – שביתו נמצא במרחק מטרים ספורים ממנה – ונטה לישון שעות רבות. הוא לא מינה לעצמו יורש, אך בשנותיו האחרונות דאג לקדם אל מרכז הבמה הציבורית את הרב יוסף שלום אלישיב מירושלים, ורבים הבינו מכך שהוא מעוניין לראותו כמנהיג. עם זאת, בד בבד, עלתה גם קרנו של מועמד אחר – הרב אהרן לייב שטיינמן, ראש ישיבת פוניבז' לצעירים. ואולם לעת הזאת עדיין לא ניטשו מאבקי הנהגה גלויים בין השניים או בין תומכיהם.

מנחם פרידמן העיר על כך שבהווייתה של החברה החרדית יש מגמות אקומניות, המבקשות לשמור על המסגרות הכלל־חרדיות המאחדות בין ה"חוגים" השונים, ומגמות פרטיקולריות, המבקשות לשמור על עצמאותן של המסגרות הנפרדות של כל "חוג" ו"חוג".⁸⁷ הרב שך מייצג ניסיון לחזק את האוקמניות, אך לא באמצעות קירוב לבבות אמיתי, וולונטרי, אלא באמצעות הנחתות מלמעלה. לדרך זו לא היה כל סיכוי, והיא אכן נכשלה כישלון קולוסלי. החברה החרדית הישראלית שהותיר אחריו הרב שך הייתה מפולגת יותר ומסוכסכת יותר מאי־פעם בעברה. אף שמקצת הסכסוכים הללו נרגעו מעט בשנות הנהגתו האחרונות, עדיין נותרו לא מעט פצעים פתוחים ואף מדממים. ה"חוגים" שהרב שך ביקש

86 אם כי בעצם הימים ההם עוד הספיק להתכתש עם הרב עובדיה יוסף: פנים חדשות 300 (כ"ה באייר תשנ"ד), עמ' 1.

87 למשל בספרו החברה החרדית (לעיל הערה 31), עמ' 18, 145-146.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה

להכפיף למרותה של דעת תורה האחת והיחידה לא רק שלא התכופפו לפניה, אלא אדרבה – הם הרימו ראש ויצרו מוקדי סמכות נפרדים, חזקים ועצמאיים יותר מבעבר. כך למשל, שליטתו של הרב עובדיה יוסף על ש"ס ועל היהדות החרדית הספרדית נעשתה כעת שלמה; שליטתו של הרבי מגור החדש, ר' יעקב אריה אלטר, באגודת ישראל הייתה גם היא איתנה מאי-פעם, וזו האחרונה נעשתה שקולה בכוחה לדגל התורה של הליטאים; חב"ד הוכיחה את כוחה הציבורי והאלקטורלי, וגם כאשר התזוית המשיחית שלה הגיעה לשיא, בשנים 1991–1992, היא לא יצאה ממעגל הלגיטימיות של החברה החרדית. עם פרישתו של הרב שך היה למעשה רק מגזר אחד שבו ההנהגה הייתה רעועה וזהות מנהיגה לא נקבעה – הליטאים.

במילים אחרות, אם שאיפת המונופול נועדה להשיג אחדות ואחידות של דעת תורה – בפועל הושג ההפך. כל קבוצת כוח "בנתה במה לעצמה"; מועצת גדולי התורה התפרקה; לא פחות מארבע מפלגות חרדיות רצו לכנסת; העיתונות ה"רשמית" התפצלה; רשת החינוך לבנות התפלגה. זרעי הפירוד נזרעו בכל מקום. בסוף תקופת הרב שך, ובעצם גם היום, לא "דעת תורה" מנהלת את החברה החרדית אלא "דעות תורה". אין לך כמעט דעה שלא תוכל למצוא את ה"גדול" שאפשר להיתלות בו. כאמור, הרב שך השאיר אחריו עולם חרדי מפורצל יותר מאי-פעם. הוא ידע זאת וסיים את חייו בהרגשת כישלון. בעיקר ייסר את עצמו על הקמתה של ש"ס, שהייתה בעיניו כגולם שקם על יוצרו.

כישלוננו של הרב שך לא היה מקרי, ובמידה רבה הוא היה מובטח מראש. נראה שרבים בציבור החרדי הבינו זאת גם בתקופה שנחשבה לימי השיא שלו. אמנם נמצאו אז כמה "בני תורה", בעיקר צעירים, שהשתלבה לנוכח העוצמות החדשות שהתפרצו לפתע ממחנם (וגם היום יש המתגעגעים לאותה תקופה סוערת), אך נראה שהרוב המכריע של הציבור החרדי הבין כבר אז שלמהלכו של ראש ישיבת פוניבז' אין סיכוי של ממש להצליח, והוא עתיד להמיט על החברה החרדית נזק עצום. הסיבה לכך פשוטה בתכלית: אותו מבנה מורכב של החברה החרדית, שחברו בו אקומניות ופרטיקולריות, נשען במידה רבה על מוקדי סמכות מוסרית-דתית. סמכות זו, בניגוד לסמכויות של מדינה או של גופים כעין-דיבוניים, איננה ניתנת לאכיפה בכוח הזרוע אלא בכוח העוצמה המוסרית-דתית ובעזרת מנגנוני הכוח החברתיים והפוליטיים הפועלים בחסותה.

לרב שך לא הייתה דרך לאכוף את דעתו על זולתו. החברה החרדית בימיו כבר הייתה גדולה. נגישותם של חברי הכנסת החרדים אל הקופה הציבורית הביאה לכך שלכל מנהיג של קבוצה גדולה כבר היה בסיס כוח פחות או יותר עצמאי. איש מהם לא היה זקוק לרב שך או לכל מנהיג עליון אחר. הנשק היחיד שהיה לו כלפי "חוגים" אחרים הוא דיבור תקיף, ביטחון עצמי ב"אמת" שלו, ומעל הכול – איום מתמיד בפילוג המחנה. לרוב אין בכל אלה כדי לשכנע את הזולת, וכאשר ניצבו מולו מנהיגים בעלי תקיפות וביטחון עצמי שלא נפלו משלו – הם לא גילו כל נכונות לוותר על עמדות שלא השתכנעו בהן ועל מוקדי כוח שאיש לדעתם לא היה מוסמך לפלוש אליהם. למעשה האמין הרב שך, בתמימות, שדי בדיבורו כדי לחולל תמורות, בבחינת "הוא אמר ויהי". בפועל, הוא גילה שלא תמיד היו הכול נכונים להתיישר על פיו.

הרב שך ביקש לחולל מהפכה-זוטא בעולם החרדי, ובמהפכות אפשר להבחין בדגמים שונים של בניית כוח. האייתוללה חומייני, למשל, בנה את כוחה של המהפכה האיראנית בעזרת קואליציה רחבה של מנהיגים ומפלגות, חלקן שונות זו מזו ואף מנוגדות, החל באסלאם המשיחי וכלה בקומוניסטים, מתוך ויתור גמור על "טוהרת ההשקפה" עד להשגת הניצחון המלא; לנין, לעומתו, נהג בדרך ההפוכה: הוא חזר ופילג את תנועת הפועלים הרוסית פעם אחר פעם, עד שנותר עם גרעין קשה, אך איכותי ונאמן, האמון על "טוהרת ההשקפה", ואתו יצא להשגת הניצחון. בעיקרו של דבר, שני הדגמים הצליחו, אך נראה שהדגם של לנין מתאים יותר לתנועה שיש בה ארגון פנימי חזק עם מנגנונים מסודרים ועם כוח אכיפה, ואילו הדגם של חומייני מתאים יותר לתנועות בעלות אופי ספונטני יותר, שכוחן נשען על סמכות מוסרית-חברתית. הרב שך בחר בדגם של לנין, אף על פי שלמציאות שבה חי ופעל התאים יותר הדגם של חומייני. נראה שגם בחירה זו לא סייעה בידו. בתקופה שבה הייתה ליהדות החרדית הזדמנות יוצאת דופן להשפיע על החברה ועל המדינה בישראל, שלא לדבר על שינוי פניה שלה, היא השקיעה את עיקר מרצה וכוחותיה במאבקים פנימיים אינסופיים.